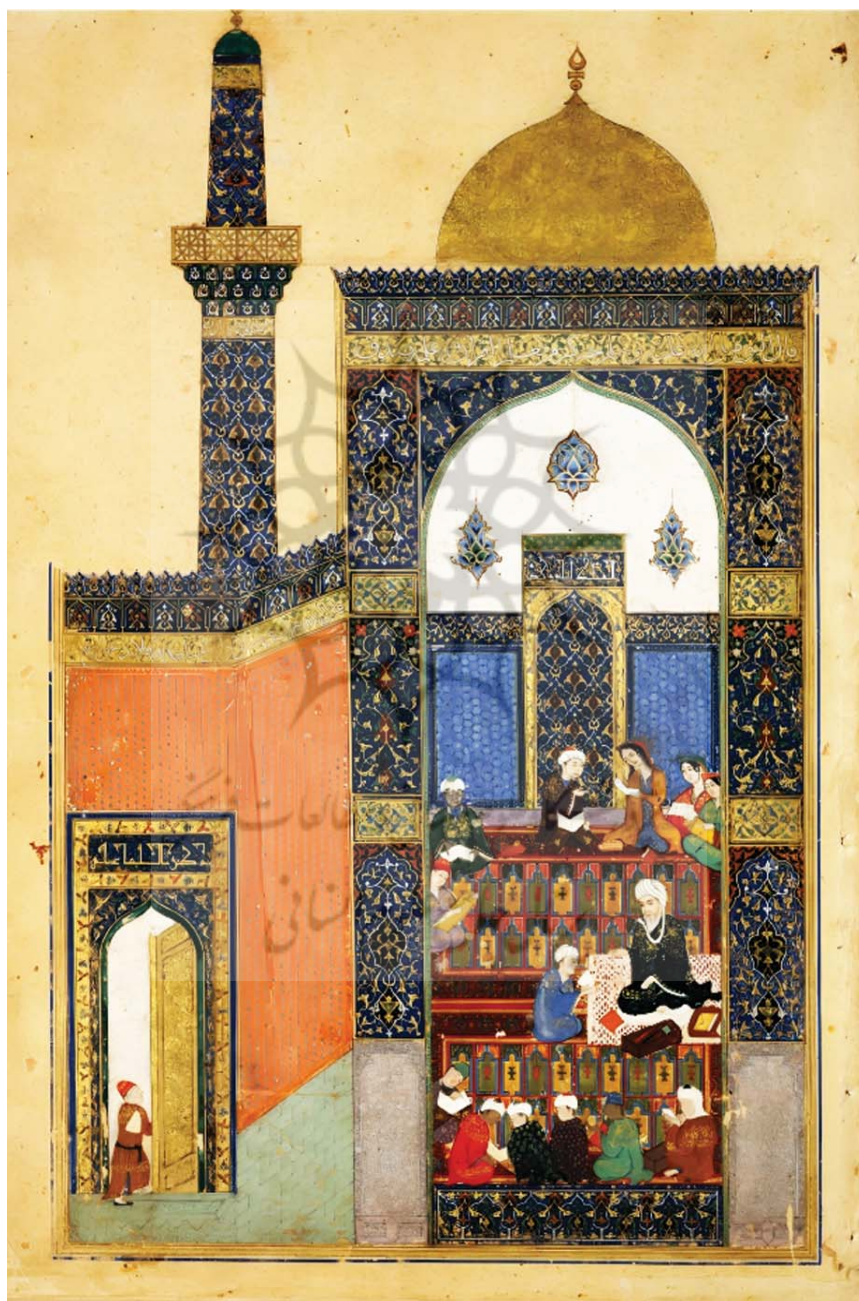

سبک‌شناسی جداول زرین در نسخ
خطی دوره تیموری و صفوی (سده
نهم تا دوازدهم هجری قمری) / ۲۵-۴۵
الهام اکبری - عفت‌السادات افضل
طوسی - مریم کشمیری

جدول‌کشی با جدول دواله چهار
تحریر در خمسه نظامی به خط
جعفر بایسنقری، ش ۱۹۹۴، ۲۳۲، ۴.
موزه متروپولیتن، مورخ ۸۳۵ ه.ق.

سبک‌شناسی جداول زرین در نسخ خطی دوره تیموری و صفوی (سده نهم تا دوازدهم هجری قمری)*

الهام اکبری** عفت‌السادات افضل طوسی*** مریم کشمیری****

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۴/۱۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۷/۱۸

صفحه ۲۵ تا ۴۵

نوع مقاله: پژوهشی

چکیده

بررسی ساختار جداول در نسخه‌های خطی تولید شده در دوره تیموری و صفوی نشان می‌دهد که با تکیه بر تعداد جدول زر، سبک‌های مختلفی از جدول‌کشی قابل شناسایی هستند. بر این اساس، سبک‌شناسی جداول زرین در سده‌های مذکور، به‌عنوان پژوهشی که تا به امروز انجام نپذیرفته است، ضروری می‌نماید. همچنین کمک به دقیق‌تر شدن تخمین تاریخ نسخه‌های بی‌تاریخ از طریق سبک‌شناسی جداول از دیگر الزامات انجام تحقیق حاضر است. هدف مقاله حاضر، شناسایی سبک‌های مختلف جدول‌کشی بر اساس ساختار تشکیل دهنده آنها از سده نهم تا دوازدهم و خوانش نظام‌های حاکم بر ساختارهای جدول‌کشی است. سوالات پژوهش عبارت‌اند از: ۱- سبک‌های مختلف جدول‌کشی در سده‌های نهم تا دوازدهم کدام سبک‌ها هستند؟ ۲- چه قوانینی حاکم بر سنت جدول‌کشی‌های زرین بوده است؟ روش تحقیق در مقاله حاضر، به روش توصیفی-تحلیلی، جداول بالغ بر ۴۵۰ نسخه تمام‌مُجدول، بررسی و تحلیل شده‌اند و شیوه جمع‌آوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای و اسنادی صورت گرفته است. نتایج نشان می‌دهد بر اساس تعداد جدول زر، سبک‌های پایه به این ترتیب از یکدیگر قابل تفکیک هستند: جداول یک زر، دواله (دوزر)، مرصع (سه‌زر) و چهار زر. در مرحله دوم بر اساس نوع تحریر جدول زر و تعداد و نحوه چینش جداول رنگین اعم از لاجورد و سبز و سرخ در کنار جداول زر، سبک‌های جدول‌کشی بدین ترتیب شکل گرفتند: هشت سبک با جدول یک‌زر، هشت سبک با جدول دواله، سه سبک با جدول مرصع و دو سبک با جداول چهار زر. همچنین بررسی‌ها، قوانین حاکم بر جدول‌کشی را نیز عیان ساخت: ۱- ترسیم جدول زر مادر (آخرین جدول زر) با ضخامتی بیش از دیگر جداول زر. ۲- الویت ترسیم تحریر غیر قرینه (سه‌تایی) برای جدول زر مادر ۳- نشان دادن جدول لاجورد به‌عنوان آخرین جدول در ساختارهای جدول‌کشی. ۴- تأکید بر استفاده از رنگ‌های متضاد و مکمل در ساختار جداول چندخطی.

واژگان کلیدی

جدول‌کشی، نسخه خطی، زر، لاجورد، تیموری، صفوی.

* مقاله حاضر مستخرج از رساله دکتری نویسنده اول، با عنوان «سبک‌شناسی جدول‌کشی و جدول‌بندی در نسخ خطی سده‌های نهم تا دوازدهم» در دانشکده هنر دانشگاه الزهراء می‌باشد. استاد راهنمای رساله، نویسنده دوم و استاد مشاور رساله، نویسنده سوم است.
** دانشجوی دکتری رشته تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، گروه پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران

Email: e.akbari@alzahra.ac.ir

*** استاد تمام گروه پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران (نویسنده مسئول) Email: afzaltousi@alzahra.ac.ir

Email: m.keshmiri@alzahra.ac.ir

**** استادیار گروه نقاشی، دانشکده هنر، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.

مقدمه

جداول، در جایگاه خطوط تزیینی ترسیم شده در پیرامون متون و نقوش و نگاره‌ها، به واسطه قدمت و تداوم و تنوع حضورشان در اوراق، از جمله مهم‌ترین آرایه‌ها در هنر کتاب‌آرایی هستند. جداول زرین پیش از هر نسخه خطی، در مصاحف به کار رفته‌اند و از اواخر سده هفتم هجری زینت‌بخش دیگر دست‌نویس‌ها بوده‌اند. پیش از این، سبک‌های جدول‌کشی تا پیش از سده نهم مورد مطالعه قرار گرفته است. در نتیجه مقاله حاضر در ادامه پژوهش‌های پیشین صورت پذیرفته است. بررسی جداول نسخه‌های خطی تولید شده در دوره تیموری و صفوی نشان می‌دهد که برخلاف سده‌های پیش از آن (یعنی سده‌های ششم، هفتم و هشتم هجری که جداول سرخ بسیار پرکاربرد بوده‌اند) استفاده از جدول زر در ساختارهای جدول‌کشی در سده‌های نهم تا دوازدهم هجری امری مهم و پرتکرار بوده است تا آنجا که با تکیه بر تعداد جداول زر و نوع تحریر ترسیم شده برای آن می‌توان سبک‌های مختلفی از جدول‌کشی را شناسایی و از یکدیگر تفکیک نمود. سبک‌هایی چون، جدول زر سه تحریر و لاجورد، جدول دواله سه و چهار تحریر، جدول دواله سبز در میان، جدول دواله سرخ در میان، سبک بخارا و غیره نمونه‌هایی از این دست هستند. همچنین بررسی ساختار جداول، برخی از قوانین حاکم بر چگونگی ترسیم خطوط جداول و الویت‌های جدول‌کشان در نحوه چینش رنگی جداول و میزان ضخامت جداول زر را نیز روشن می‌سازد.

از جمله اهداف مقاله حاضر، شناسایی سبک‌های مختلف جدول‌کشی بر اساس ساختار تشکیل دهنده آنها از سده نهم تا دوازدهم و خوانش نظام‌های حاکم بر ساختارهای جدول‌کشی است. به دنبال نیل به این اهداف به این سوالات پاسخ داده می‌شود: ۱- سبک‌های مختلف جدول‌کشی در سده‌های نهم تا دوازدهم کدام سبک‌ها هستند؟ ۲- چه قوانینی حاکم بر سنت جدول‌کشی‌های زرین بوده است؟ **ضرورت و اهمیت تحقیق حاضر** در این است که سبک‌شناسی جداول زرین در سده‌های نهم تا دوازدهم هجری، به عنوان پژوهشی اختصاصی تا به امروز انجام پذیرفته است. همچنین از دیگر ضروریات انجام تحقیق حاضر آن است که به واسطه شناسایی سبک‌های خاص رایج در ادوار مختلف، می‌توان به تدقیق نسخه‌های بی‌تاریخ کمک نمود. همچنین با توجه به کم بودن منابع مکتوب در رابطه با هنر جدول‌کشی ضروری است که در جهت استخراج نظام‌های کلان حاکم بر سنت‌های جدول‌کشی، مطالعاتی با جامعه آماری بالا و به صورت تخصصی در این زمینه انجام پذیرد.

روش تحقیق

تحقیق حاضر از انواع تحقیقات بنیادی است و به روش

تحقیق توصیفی تحلیلی انجام شده است و شیوه جمع‌آوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای و اسنادی است. از میان ده‌ها کتابخانه داخلی، کتابخانه ملی تهران و کتابخانه مجلس شورای اسلامی انتخاب شدند. و از میان کتابخانه‌های خارج از کشور، کتابخانه ملی فرانسه، ملی بریتانیا، دولتی برلین، چستربیتی، موزه هنری والترز، موسسه شرق شناسی اسمیت سونیان و موزه متروپولیتن نیز به عنوان کتابخانه‌های هدف در خارج از کشور مورد پایش قرار گرفته‌اند. در گام نخست بر اساس تعداد خطوط زر به کار رفته در ساختار جداول، چهار گروه تشکیل شد بدین صورت: ۱- جداول یک زر. ۲- جداول دوزر. ۳- جداول سه زر. ۴- جداول چهار زر. سپس با توجه به اینکه در کنار جداول زر از جداول دیگری نیز استفاده شده است، زیر گروه‌هایی بر پایه تعداد خط به کار رفته در ساختارهای جدول‌کشی شکل گرفت و در نهایت بر اساس نوع چیدمان رنگی جداول، سبک‌های جدول‌کشی از یکدیگر تفکیک و معرفی شده‌اند. لازم به توضیح است که خوانش اولیه ترتیب خطوط جداول از داخل صفحه به سمت حاشیه‌ها بوده است و نام گذاری نهایی سبک‌ها، بر اساس الگوهای پایه (زر و لاجورد، دواله، مرصع و چهار زر) صورت گرفته است. گفتنی است که هرچند تعداد نمونه‌ها در این مطالعه بالغ بر ۴۵۰ نسخه تمام مجلد است ولیکن با توجه به گستردگی نسخه‌های خطی محفوظ در کتابخانه‌ها و موزه‌های مختلف جهان، این احتمال را باید مفروض داشت که بر تعداد نسخه‌هایی که در این مطالعه، نوع جدول آنها منفرد اعلام شده، به احتمال بسیار افزوده خواهد شد و از این روست که تک نسخه‌ها نیز به ضرورت معرفی شده‌اند. شیوه تجزیه و تحلیل کمی است.

پیشینه تحقیق

مایل هروی در مقاله‌ای با عنوان «فرهنگ تاریخی اصطلاحات نسخه‌شناسی "جدول"» (نامه بهارستان، ۱۳۷۹، ش ۲) به کلیاتی پیرامون جداول اشاره کرده است. اورستی (نامه بهارستان، ۱۳۸۵، ش ۱ و ۲) هم در مقاله خود در ضمن اشاره به یکی از خاستگاه‌های جدول‌کشی در نسخه‌های خطی، به یکی از نوآوری‌های به کار رفته در جدول‌کشی نسخه‌ها اشاره می‌کند. رجبی (رشد آموزش هنر، ۱۳۹۳، ش ۴۰) در مقاله خود در ضمن اشاره به کلیاتی پیرامون جداول، گره و گره‌سازی را در جداول هنری منبعث شده از معماری می‌داند. شاید بتوان اختصاصی‌ترین مقالات در زمینه جداول را بتوان مقاله بررسی آرایه جدول در متون به قلم اکبری و خودداری نائینی (نگره، ۱۳۹۹، ش ۵۳) و مقاله «سیر تحول سبک‌های جدول‌کشی تا پیش از سده نهم» (آیینه میراث، ۱۳۹۹، ش ۶۷) از همان نویسندگان دانست. در نتیجه مقاله حاضر در ادامه دو پژوهش مذکور انجام شده است و تکمیل کننده آنها خواهد بود. در میان

(برلین، ش Ms. or. oct. 2983، سده سیزدهم) از جمله نسخ متوسط از منظر کتاب‌آرایی هستند که مٌجدول شده‌اند. ویژگی‌هایی چون، قدمت، دوام، پدمانه بودن و پُرکاربرد بودن جداول موجب شده تا شاهد بروز و ظهور سبک‌های مختلفی از جدول‌کشی در نسخه‌های خطی باشیم.

سبک‌شناسی جداول زرین در نسخ خطی دوره تیموری و صفوی (سده نهم تا دوازدهم هجری قمری)

در رابطه با برخی آرایه‌های کتاب‌آرایی، همچون خوشنویسی، تذهیب، نگارگری و صحافی مطالعاتی در قالب سبک‌شناسی انجام شده‌است^۲ ولیکن در رابطه با سبک‌شناسی جداول در دو دوره مهم تیموری و صفوی تا پیش از این هیچ‌گونه پژوهش تخصصی‌ای صورت نگرفته‌است. در مطالعه حاضر در گام نخست بر اساس تعداد جداول زر به‌کار رفته در ساختار جدول‌کشی، دسته‌بندی‌ها انجام شده و سپس در جهت انسجام بیشتر مطالب، ترتیب معرفی سبک‌ها در هر گروه بر پایه تعداد خطوط رنگین افزوده شده به جداول زرین خواهد بود. یکی دیگر از نکاتی که می‌باید در رابطه با جداول زر مورد توجه قرار گیرد دقت در نحوه ترسیم تحریرهای جدول زر است. تحریر در جدول‌کشی، خط تیره رنگ و غالباً سیاه است که جهت نمود بیشتر، توسط جدول‌کشان پیرامون جدول زر، ترسیم می‌شود. هنرمندان جدول‌کش برای ترسیم تحریر جدول زر، روش‌های مختلفی را آزموده‌اند. رسم جدول زر با دو تحریر، سه تحریر و گاهی نیز چهار تحریر، از جمله این روش‌ها هستند.

۱- جداول یک زر و سبک‌های منشعب از آن

۱-۱ جداول یک زر یکخطی

استفاده از تنها یک خط زر در جدول‌کشی را می‌توان ساده‌ترین سبک جدول‌کشی‌های زرین دانست. بر اساس نوع تحریر به‌کار رفته برای جدول زر، دو زیر گروه برای سبک حاضر تشکیل شده است. گروه اول نسخه‌هایی که با جدول زر دو تحریر جدول‌کشی شده‌اند و گروه دوم نسخه‌هایی را شامل می‌شود که جدول زر در آنها دارای سه تحریر است.

۱-۱-۱ جداول زر دو تحریر (یک زر یکخطی)

در این سبک، که پیش از سده نهم رایج بوده است، جدول زر دارای دو تحریر به صورت قرینه است، یکی پیش و یکی پشت. جدول‌کشی تنها با یک جدول زر دو تحریر یعنی ساده‌ترین نوع جدول زرین، در تعداد محدودی نسخه سده نهمی به‌کار رفته است. این نحوه جدول‌کشی در سده دهم و پس از آن، غالباً کنار گذاشته شده است. سبک مذکور تنها در هفت نسخه سده نهمی در این تحقیق شناسایی شده‌است. دیوان امیرخسرو و ناصر بخاری

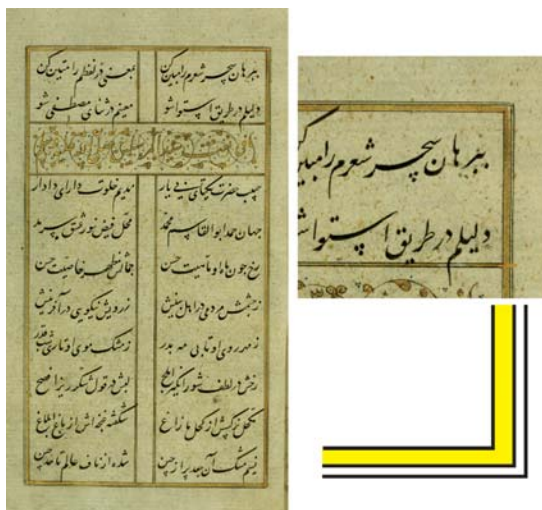
پایان‌نامه‌ها، حق‌شناس و زمانیان، محققینی هستند که موضوع تحقیقات خود را به هنر جدول‌کشی اختصاص داده‌اند. حق‌شناس در پایان‌نامه خود با عنوان «بررسی ساختار نمادین و کاربردی جدول‌کشی در نقاشی ایرانی- اسلامی و تعمیم آن در صفحه‌آرایی نوین» (به راهنمایی منصور مهرنگار، موسسه آموزش عالی ناصرخسرو) علاوه بر اشاره به جنبه‌هایی تزیینی جداول، برای این آرایه کاربردهای نمادینی هم در نظر گرفته است از جمله آنها را جداکننده عالم ناسوت از لاهوت دانسته است. زمانیان نیز پایان‌نامه خود را به بررسی آرایه جدول اختصاص داده است «سیر تحول جدول‌کشی در دوره‌های ایلخانی، صفویه و عصر حاضر ایران» (به راهنمایی مهران هوشیار، دانشگاه سوره). نتایج این تحقیق تنها بر اساس سی نمونه از آثار مذهبی و غیرمذهبی محفوظ در کتابخانه ملک و نمونه آثار هنرمندان معاصر ارائه شده‌است که به نظر بسیار ناکافی می‌نماید. ایراد دوم اینکه در این پایان‌نامه نیز، همچون بسیاری دیگر از تحقیقات، تأکید بر جداول صفحات آغازین است و نه تمامی صفحات یک نسخه، درحالی که در پژوهش حاضر که محدود به دو دوره تیموری و صفوی است بالغ بر ۴۵۰ نسخه بررسی و تحلیل شده‌اند و تأکید به نوع جدول ترسیم شده در تمام اوراق یک نسخه بوده‌است و نه فقط صفحات آغازین آنها.

جدول، آرایه‌ای مهم در کتاب‌آرایی

مایل هروی "جداول" را خطوط متوازی‌ای دانسته که گرداگرد متن و یا در فواصل سطور کشیده شده‌اند (مایل هروی، ۱۳۷۲، ۶۰۸) ولیکن بررسی‌های پس از آن در زمینه جدول نشان داده‌اند که، جداول صرفاً خطوط متوازی نیستند، بلکه آنها در بسیاری از مواقع علاوه بر افقی و عمودی، به صورت مورب و حتی منحنی هم در اطراف متون بکار رفته‌اند (اکبری و خودداری نائینی، ۱۳۹۹). جداول از مقدم‌ترین نسخ خطی؛ یعنی مصاحف اموی، تا متأخرترین نسخه‌های تولید شده در تمدن اسلامی دیده می‌شوند. برای مثال نسخ خمسه نظامی (ملی، ش ۱۰۹۵/۸۵۷، ۱۲۱۸ق) و انوار سهیلی (والترز، ش. 1264، W.599ق) و لیلی و مجنون (برلین، ش Ms. Or. Oct. 1545، سده چهاردهم) نمونه‌های متاخری هستند که جدول‌کشی شده‌اند. سنت جدول‌کشی تداوم خود را نه تنها در نسخه‌های خطی بلکه حتی پس از ورود صنعت چاپ سنگی به ایران، در کتب چاپ سنگی نیز حفظ کرده‌است کتاب خمسه به‌شماره ۱۷۵۱۲۸۲ و تذکره دولتشاهی به شماره ۱۱۲۱۰۳۷ محفوظ در کتابخانه ملی دو نمونه از صدها کتاب چاپ سنگی جدول‌کشی شده‌اند. جداول، آرایه‌ای پدمانه نیز هستند، چرا که نه تنها در نسخه‌های نفیس بلکه در نسخه‌های متوسط هم به‌کار رفته‌اند. برای نمونه، کتاب جام جم اوحدی (برلین، ش Ms. Or. Oct. 3792، سده دهم) یا مشکات العابدین

۱. دروش در هنگام بررسی مصاحف اموی (سده‌های اول و دوم) به جداول ترسیم شده در برخی از اوراق اینگونه اشاره می‌کند، در مصحف صنعا (شماره Inv. ۲۰-۳۳۱، دارالمخطوطات صنعا، نیمه دوم قرن اول قمری) سرآغاز متن (سوره فاتحه و آیات ابتدایی سوره بقره) درون قابی دو جداره نوشته شده است (دروش، ۱۳۹۴، ۲۰۲). علاوه بر این در مصاحفی دیگر از این دوره (قرن اول و دوم قمری) به شماره‌های Inv. ۲۶، ۲-۰۱، محفوظ در دارالمخطوطات صنعا و f. ۲۰۰۳/۲۶، محفوظ در مجموعه دیوید در کپنهاک (همان: ۲۱۹، ۳۲۰) و R38 محفوظ در موزه هنرهای اسلامی در قیروان نیز می‌توان جداول تزیینی را پیرامون متون مشاهده نمود (برای تصاویر نک: دروش، ۱۳۹۴).
۲. برای مثال، در زمینه نگارگری، علاوه بر اینکه اصول حاکم بر نگاره‌ها توسط محققانی چون عدل (Adele, 1975, 81-105)، پاپادوپولو (Papadopolu, 1979)، نظری (۹۳۱۱۲، ۱۳۹۰)، افشار مهاجر و بهشتی (۱۳۹۴، ۴۷-۳۹) و کشمیری و رهبرنیا (۱۳۹۸، ۹۰-۷۷) تا حدودی شناسایی شده است، مکاتب نگارگری هم بر اساس پژوهش‌های افرادی چون آژند (۱۳۹۵، ۱۳۹۴، ۱۳۹۳)، بینون و همکاران (۱۳۹۶) کنبی (Canby, 1997) و پاکباز (۱۳۹۶) و بر اساس ادوار مختلف تاریخی از یکدیگر تفکیک شده‌اند.

سبک‌شناسی جداول زرین در نسخ خطی دوره تیموری و صفوی (سده نهم تا دوازدهم هجری قمری) / ۲۵-۴۵ الهام اکبری - عفت‌السادات افضل طوسی - مریم کشمیری

تصویر ۲. جدول‌کشی با زر سه تحریر در نسخه مهر و مشتری، ش W.627، موزه هنری والترز، ۸۸۱ ه.ق، folio 6a. مأخذ: URL2

تصویر ۱. جدول‌کشی با زر دو تحریر در دیوان امیر خسرو و ناصر بخاری ش Supplément Persan 1469، کتابخانه ملی فرانسه، مورخ ۸۲۰ ه.ق، folio 142v. مأخذ: URL1

شده در نیمه دوم سده نهم است که بدین شیوه جدول‌کشی شده است.

(ش Supplément Persan 1469، کتابخانه ملی فرانسه، مورخ ۸۲۰ ه.ق؛ تصویر ۱) یکی از نسخه‌های سده نهمی است که بدین شیوه جدول‌کشی شده است.

۱-۲ جدول زر و لاجورد (یک زر دوخطی)

بیشترین هم‌نشینی رنگی، در ساختارهای جدول‌کشی، از آن جدول زر و لاجورد است و ساده‌ترین نوع این هم‌جواری و قدیم‌ترین آن هم در سبک جدول زر و لاجورد دیده می‌شود. در این سبک، جدول‌کشی تنها با یک خط زر و یک خط لاجورد انجام شده است. دقت در نحوه ترسیم تحریرها در سبک جدول زر و لاجورد، موجب تشکیل زیر گروه‌هایی مجزا از یکدیگر شده است که در این بخش هریک به بحث گذاشته خواهد شد: ۱- جدول زر دو تحریر و لاجورد. ۲- جدول زر سه تحریر و لاجورد. ۳- جدول زر چهار تحریر و لاجورد.

۱-۲-۱ جدول زر دو تحریر و لاجورد (یک زر دوخطی)

یکی از پرکاربردترین سبک‌های جدول‌کشی تا پایان سده نهم سبکی است که در آن یک جدول زرین با دو تحریر (یکی پیش و یکی پشت) و سپس یک جدول لاجوردین پشت آن ترسیم شده است. این سبک از جدول‌کشی که در قرن هفتم آغاز شده بود در سده نهم به اوج بکارگیری خود رسیده است. شناسایی چهل نسخه سده نهمی که مُجدول شده با این سبک از جدول‌کشی هستند سندی در جهت اثبات صدرنشینی این سبک از جدول‌کشی در نسخه‌های تولید شده در سده نهم است. گلچین اسکندر سلطان (ش ۱۹، ۲۲۸، ۱۳، موزه متروپولیتن، اوایل سده نهم؛ تصویر ۳) و خمسه نظامی (ش W.604، موزه هنری والترز، مورخ ۸۸۶-

۱-۱-۲ جداول زر سه تحریر (یک زر یکخطی)

در این سبک از جدول‌کشی، جدول‌کشی یک تحریر در پیش و دو تحریر در پشت جدول زر ترسیم کرده است. شناسایی نمونه‌ها نشان می‌دهد که رسم سه تحریر برای جدول زر، آن‌هم به گونه‌ای که در تمامی اوراق یک نسخه اعمال شود، از اواسط سالهای سده هشتم آغاز و از نیمه دوم سده نهم رسماً به یک سبک پذیرفته شده از سوی جدول‌کشان تبدیل شده است. دیوان سلمان ساوجی (ش ۲۵۸۷، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مورخ ۷۹۴ ه.ق) و کتاب صحاح اللغه (نسخه شماره ۵۸۰۴ مجلس شورای اسلامی، مورخ ۷۹۷ قمری) را می‌توان از زمره متقدم‌ترین نسخه‌های مُجدول شده با جدول زر سه تحریر دانست.

بررسی نسخه‌ها نشان می‌دهد به نوعی با روی کار آمدن این سبک (زر سه تحریر)، سبک قبلی (زر دو تحریر) متروک شده است. شناسایی بیست و یک نسخه از سده نهم تا دوازدهم که بدین شیوه جدول‌کشی شده‌اند در مقابل تنها هفت نسخه که همگی نیز تولید شده در سده نهم هستند خود مهر تأییدی است بر این موضوع. کتاب مخزن الاسرار (ش Ms. Or. Oct. 358، کتابخانه دولتی برلین، مورخ ۸۳۴ ه.ق) که به خط ایغوری^۲ است را شاید بتوان از اولین نسخه‌های سده نهمی دانست که دارای جدول زر سه تحریر است. کتاب مهر و مشتری (ش W.627، موزه هنری والترز، ۸۸۱ ه.ق؛ تصویر ۲) از دیگر نسخ نفیس تولید

۱. تاریخ مذکور به استناد اطلاعات وب‌سایت کتابخانه برلین که تاریخ نسخه را ۱۴۴۰ میلادی دانسته است، ذکر شده است هرچند که سرلوح کتاب خود، سده نهمی بودن نسخه را تأیید می‌کند
۲. برای کسب اطلاعات بیشتر در رابطه با خط ایغوری نک: مقاله سیر تاریخی کاربرد خط ایغوری در نسخه‌های خطی ایرانی به قلم سعید خودداری نائینی (۱۳۹۸)، نشریه مطالعات تاریخ فرهنگی، پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ، س ۱۱، ش ۴۱: ۱۳۴-۱۰۹.

تصویر ۴. جدول‌کشی با زر سه تحریر و لاجورد در نسخه تحفه العراقین، ش 1816 Supplément Persan، کتابخانه ملی فرانسه، مورخ ۷۹۲-۸۲۲ ه.ق، folio3r، مأخذ: URL4

تصویر ۳. جدول‌کشی با زر دو تحریر و لاجورد در گلچین اسکندر سلطان، ش ۱۳۰۲۸.۱۹، موزه متروپولیتن، اوایل سده نهم، مأخذ: URL3

هاتفی (ش Ms. Or. Oct. 149، کتابخانه دولتی برلین، مورخ ۹۴۱ ه.ق) و دهها نسخه دیگر در سده دهم به این شکل جدول‌کشی شده‌اند. جدول زر سه تحریر و لاجورد، در سدهای یازدهم نیز از جمله سبک‌های محبوب و منتخب در میان جدول‌کشان بوده است. با استناد بر داده‌های آماری (۹۴ نسخه) می‌توان این سبک از جدول‌کشی را رسماً صدرنشین دیگر سبک‌ها از نیمه دوم سده نهم تا سده دوازدهم دانست.

۱- ۲- ۳ جدول زر چهارتحریر و لاجورد (یک زر دوخطی)

در این سبک از جدول‌کشی، جدول زر دارای چهار تحریر است (دوتا پیش و دوتا پشت). بررسی نمونه‌ها حاکی از آن است که این سبک از جدول‌کشی، در نسبت به دو سبک پیشین یعنی جدول زر دو تحریر و لاجورد و جدول زر سه تحریر و لاجورد، کمتر مقبول افتاده است. چراکه در این مطالعه و در بازه زمانی سده نهم تا دوازدهم، می‌بینیم که تنها ده نسخه بدین شیوه مجدول شده‌اند. متقدم‌ترین نسخه‌های شناسایی شده متعلق به اواخر سده نهم هستند. جنگ اشعار (ش ۱۴۲۵ Supplément Persan، کتابخانه ملی فرانسه، احتمالاً اواخر سده نهم و یا اوایل سده دهم ه.ق) از جمله قدیم‌ترین‌ها نسخه‌ها در این سبک است. این سبک از جدول‌کشی در شش نسخه سده دهمی نیز به‌کار رفته است. تحفه الاحرار (ش ۸۰۵۸، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مورخ ۹۲۲ ه.ق) و یوسف و زلیخا جامی (ش ۸۰۸، موزه هنری والترز، اوایل سده دهم ه.ق؛ تصویر ۵) نمونه‌هایی از این دست هستند. گفتنی است، در دو نسخه که هر دو نیز متعلق به اواخر سده یازدهم هستند، به‌جای

۸۸۵ ه.ق) نمونه‌هایی از چهل نسخه خطی تولیدشده در سده نهم هستند. در سده دهم و یازدهم، میزان استفاده از این سبک از جدول‌کشی بسیار کم شده است چنانچه در این دو سده تنها نه نسخه شناسایی شده که بدین شیوه جدول‌کشی شده‌اند.

۱- ۲- ۲ جدول زر سه تحریر و لاجورد (یک زر دوخطی)

در این شیوه، برای جدول زر بجای دو تحریر قرینه، سه تحریر (یکی پیش و دوتا پشت) ترسیم شده و در آخر جدول لاجوردین به دور آن کشیده می‌شود. در چند نسخه تولیدشده در نیمه اول سده نهم این شیوه از جدول‌کشی شناسایی شده است که تحفه العراقین (ش 1816 Supplément Persan، کتابخانه ملی فرانسه، مورخ ۸۲۲-۷۹۲ ه.ق)؛ (تصویر ۴) و مجموعه (ش ۲۳۵۹، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مورخ ۸۴۲-۸۴۱ ه.ق) از جمله نمونه‌های متقدم هستند. بررسی‌ها نشان می‌دهند که در نیمه دوم سده نهم سبک مذکور از سوی جدول‌کشان کاملاً پذیرفته شده است چنان‌که سی و یک نسخه در این نیمه شناسایی شده‌است که بدین شیوه مجدول شده‌اند. شرح قصیده برده (ش ۱۴۶۵ س، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مورخ ۸۵۴ ه.ق) که در یزد و به خط مجد المذهب است از جمله اولین نسخه‌های تولید شده در نیمه دوم سده نهم است که آغاز شهرت جدول زر سه تحریر و لاجورد را بر روی اوراق نسخه‌های خطی نوید می‌دهد.

سده دهم اوج به‌کارگیری این سبک است، چنان‌که، در تحقیق پیش‌رو، چهل‌و دو نسخه سده دهمی که مجدول بدین شیوه هستند شناسایی شده است. نسخه لیلی و مجنون

جدول لاجورد، جدول سرخ ترسیم شده است. خلاصه
نخیره خوارزمشاهی (ش ۱۲۶۳۰/۱-۵، کتابخانه ملی
ایران، مورخ ۱۰۸۰ ه.ق) یکی از این دو نسخه است.

۱- ۳ جدول زر و لاجورد سرخ در میان (یک زر سه خطی)

در این شیوه از جدول‌کشی، همان ساختار جدول زر سه
تحریر و لاجورد حفظ و تنها خطی سرخ رنگ پیش از
جدول لاجورد به ساختار جدول‌کشی افزوده شده است.
هم نشینی دو جدول سرخ و لاجورد در سده نهم و پیش
از آن نیز در نسخه‌ها بارها بکار رفته است. این سبک از
جدول‌کشی در سده دهم و یازدهم نسبتاً می‌توان گفت که
پرکاربرد بوده است (بیست‌وشش نسخه). خمسه نظامی
(ش ۹۲۸، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مورخ ۹۰۲
ه.ق) متقدم‌ترین نسخه‌ای است که بدین سبک جدول‌کشی
شده است (تصویر ۶). حبیب‌السییر (ش ۶۹۷، Hs. Or.
کتابخانه دولتی برلین، مورخ ۱۰۰۷ ه.ق) و شاهنامه (ش
۷۳۲۲، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مورخ ۱۰۲۳ ه.ق)
از جمله نمونه‌های سده یازدهمی هستند که با این سبک،
جدول‌کشی شده‌اند. گفتنی است که رسم دو جدول سرخ
و لاجورد در کنار هم در تعداد زیادی از نسخه‌های تولید
کشور هند نیز دیده می‌شود. شاهنامه (ش ۲۷۳ فیروز،
کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مورخ ۱۰۰۱ ه.ق) تولید
شده در آگره هندوستان از زمره نسخه‌های تولیدشده در
کشور هند است که با این سبک جدول‌کشی شده است.

۱- ۴ جدول زر و لاجورد سرخ در پیش (یک زر سه خطی)

در این سبک از جدول‌کشی، همچنان ساختار جدول زر و
لاجورد حفظ شده و صرفاً یک جدول سرخ در مقابل جدول
زر ترسیم شده است. نکته مهم این‌که، در غالب نسخه‌ها
می‌بینیم که جدول سرخ، حکم تحریر پیشین جدول زر را دارد
و در نتیجه جدول زر به نوعی دارای یک تحریر سرخ در پیش
و دو تحریر سیاه در پشت خود است. در نسخه‌ای از نفحات
الانس جامی (ش ۲۷۲۱، Hs. Or. کتابخانه دولتی برلین، مورخ
۸۸۳ ه.ق) این سبک به‌کار رفته است. ولی از آنجا که سرلوح
از نوع سده دهمی است. لذا باید در نظر داشت که نسخه
در زمانی بعدتر از زمان کتابت، جدول‌کشی و تذهیب شده
است. در نتیجه بهتر می‌نماید که آغاز این سبک را سده دهم
بدانیم. دیوان حافظ (ش ۱۲۳ فیروز، کتابخانه مجلس شورای
اسلامی، مورخ ۹۴۹ ه.ق؛ تصویر ۷) و سلسله الذهب (ش ۴۰۵،
کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مورخ ۹۸۶ ه.ق) از جمله
نسخ مجدول شده بدین سبک در سده دهم هستند. این شیوه
از جدول‌کشی در پنج نسخه در سده یازدهم هم شناسایی
شده است. نسخه کتزلغه (ش ۳۵۰۴۹-۵، کتابخانه ملی ایران،
مورخ ۱۰۳۷ ه.ق) نمونه‌ای از این دست است.

تصویر ۵. جدول‌کشی با زر چهار تحریر و لاجورد در نسخه
یوسف و زلیخا جامی، ش ۸۰۸، موزه هنری والترز، اوایل
سده دهم ه.ق، folio 5a، مأخذ: URL5

یادآور می‌شود که در برخی از نسخه‌ها دیده می‌شود که به‌جای
جدول سرخ، جدول سبز مقابل جدول زر ترسیم شده است.
هرچند که این دو سبک از نظر ساختار بسیار شبیه هم هستند
ولیکن از نظر اقبال بکارگیری با یکدیگر هم‌تراز نیستند. چراکه
می‌بینیم که سبک جدول زر و لاجورد سرخ در پیش در هشت
نسخه به‌کار رفته است ولی سبک زر و لاجورد سبز در پیش
از سده نهم تا دوازدهم فقط در چهار نسخه شناسایی شده است.
سلسله الذهب (ش ۴۶، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، سده
دهم ه.ق) از نمونه‌های متقدم در این سبک است. در نسخه منتخب
خمسه (ش ۵۰۹۷، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، سده دهم ه.ق)

تصویر ۶. جدول‌کشی با زر و لاجورد سرخ در میان، در نسخه
خمسه نظامی، ش ۹۲۸، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مورخ
۹۰۲ ه.ق، ص ۱۷۲، مأخذ: آرشیو نویسندگان

جدول ۱. مروری بر سبک‌های منشعب از گروه جداول یک زر و تعداد نسخه‌شناسایی شده در هر زیرگروه، مأخذ: نگارندگان.

مروری بر سبک‌های منشعب از جدول یک زر				
تعداد خطوط جدول	تعداد نسخه‌شناسایی شده			سبک جدول‌کشی
	سده ۹	سده ۱۰	سده ۱۱	
یک زر یک‌خطی	۷	-	-	زر دو تحریر
	۶	۶	۹	زر سه تحریر
یک زر دوخطی	۴۰	۵	۴	زر دو تحریر و لاجورد
	۳۳	۴۲	۱۹	زر سه تحریر و لاجورد
	۲	۶	۲	زر چهار تحریر و لاجورد
یک زر سه‌خطی	-	۱۱	۱۵	زر و لاجورد سرخ در میان
	-	۳	۵	زر و لاجورد سرخ در پیش
یک زر چهارخطی	-	۲	۳	جدول زر و لاجورد سرخ و سبز در پیش
نمونه‌های نادر				
کل	۸۸	۸۰	۶۰	۲۲۸

۵.ق) نیز شاهد ترسیم جدول یک زر چهارخطی ولی با چینشی متفاوت هستیم. نسخه با سبک جدول زر و لاجورد سبز و سرخ در پیش، جدول‌کشی شده است. تعداد نسخه‌های شناسایی شده در این بخش (یعنی سبک جدول یک زر و سبک‌های منشعب از آن) در جدول (شماره ۱) آورده شده است.

۲- جداول دواله (دوزر) و سبک‌های منشعب از آن

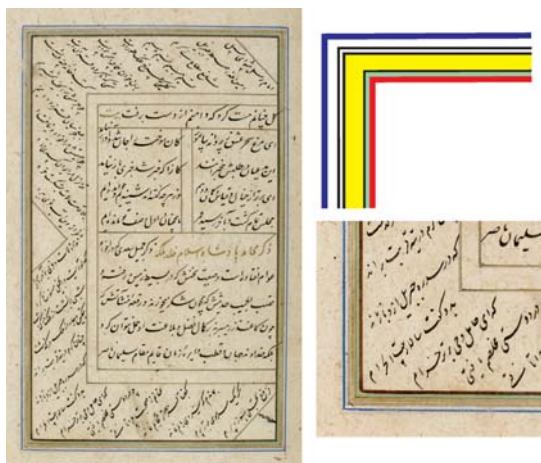
در این سبک از جداول (که بزرگ‌ترین گروه را با ۱۷۱ نسخه، پس از جداول یک زر با ۲۲۸ نسخه به خود اختصاص داده‌اند) دو جدول زر البته به صورت غیر همسان، یکی نازک و یکی ضخیم، در ساختار جدول‌کشی به کار رفته است. در این ساختار، همواره جدول زر ضخیم در پشت جدول زر نازک ترسیم شده است. در ساختار جدول‌کشی‌های این گروه (۱۷۱ نسخه) به غیر از چهار نسخه، همواره جدول لاجورد به‌عنوان آخرین جدول و در جایگاه محاط‌کننده دیگر جداول به کار رفته است. نسخه جنگ اشعار شیروان‌شاه است (ش Add Ms 16561، کتابخانه بریتانیا، مورخ ۸۷۳ ه.ق) و شاهنامه (ش S1986.175، موسسه اسمیت سونیان، مورخ ۸۹۹ ه.ق) دو نسخه از چهار نسخه‌ای (سه نسخه متعلق به

نیز جدول سبز مقابل جدول زر ترسیم شده است ولی از آنجا که نسخه حاشیه‌سازی شده در برخی صفحات بجای جدول لاجورد جدول سرخ ترسیم شده است.

۱- ۵ جدول زر و لاجورد سرخ و سبز در پیش (یک زر چهارخطی)

این شیوه پُرخط‌ترین نوع جدول در میان جداول یک زر است. در این سبک از جدول‌کشی، جزء ثابت، یعنی زر سه تحریر و لاجورد، ترسیم و سپس دو خط سرخ و سبز در مقابل آن قرار داده شده است. آغاز این سبک همچون دیگر جداول چند خطی، باز هم سده دهم است. کلیات سعدی (ش Supplement Persan ۱۵۳۷، کتابخانه ملی فرانسه، سده دهم ه.ق؛ تصویر ۸) نمونه‌ای است که بدین شیوه جدول‌کشی شده است. در سده یازدهم نیز سه نسخه بدین شیوه مجدول شده‌اند. پنج گنج نظامی (ش ۲۶۰س، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مورخ ۱۰۶۲ ه.ق) از نمونه نسخ نسخه سده یازدهمی است. در هر سه نسخه سده یازدهمی جدول سبز حکم تحریر پیشین جدول زر را دارد. یادآور می‌شود که در نسخه هفت پیکر (ش ۱. ۱۸۵. ۵۷، موزه متروپولیتن، اواخر سده یازدهم

۱. سبک مذکور در نسخه‌های قاجاری نیز به‌کرات به‌کار رفته است که در پژوهش‌های آتی بدان پرداخته خواهد شد.

تصویر ۸. جدول‌کشی با جدول زر و لاجورد سرخ و سبز در پیش در نسخه کلیات سعدی، ش Supplément Persan 1537، کتابخانه ملی فرانسه، سده دهم ه.ق، folio4r، مأخذ: URL6

تصویر ۷. جدول‌کشی با زر و لاجورد سرخ در پیش در نسخه دیوان حافظ، ش ۱۲۳ فیروز، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مورخ ۹۴۹ ه.ق، مأخذ: آرشیو نویسندگان

نمونه‌های شاخص تولید شده در نیمه نخست سده نهم و در شهر هرات است. این سبک از جدول‌کشی در شش نسخه سده نهمی شناسایی شد^۲ که از این میان پنج نسخه در شهر هرات تولید شده اند. جدول‌کشی با جدول دواله چهار تحریر در سده دهم رونق گرفته تا آنجا که در بیست نسخه سده دهمی این شیوه به کار رفته است. با عبور از سده دهم استفاد از این سبک از جدول‌کشی رو به افول گذاشته است چنانچه در سده یازدهم در شش نسخه و در سده دوازدهم تنها در یک نسخه، این نوع از جدول‌کشی مشاهده شده است. پس از این تاریخ این سبک از جدول‌کشی در هیچ نسخه دیگری در این مطالعه شناسایی نشده است.

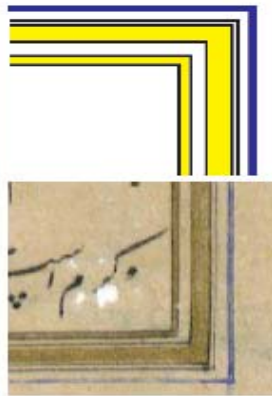
۲-۱-۲ جدول دواله سه تحریر (دوزر سه خطی)

از نظر ساختار جدول‌کشی، سبک حاضر منطبق بر سبک پیشین است و تنها در تعداد تحریر زر دوم متفاوت از سبک پیشین است. در این سبک، جدول زر دوم (زر ضخیم) بجای چهار تحریر دارای سه تحریر است (یکی پیش و دوتا پشت). این نحوه تحریرکشی بسیار زود در میان جدول‌کشان مقبول واقع می‌شود تا آنجا که رسم چهار تحریر برای جدول زر دوم به کلی کنار گذاشته می‌شود. آغاز این سبک نیز در اواخر سده نهم و به احتمال بسیار شهر هرات بوده است چراکه چهار نسخه در سده نهم شناسایی شد که با جدول دواله سه تحریر مجدول شده‌اند و هر چهار نسخه متعلق به اواخر سده نهم هستند. از جمله نمونه‌های سده نهمی می‌توان رساله حاتمیه (ش Supplément Persan 1407، کتابخانه ملی فرانسه،

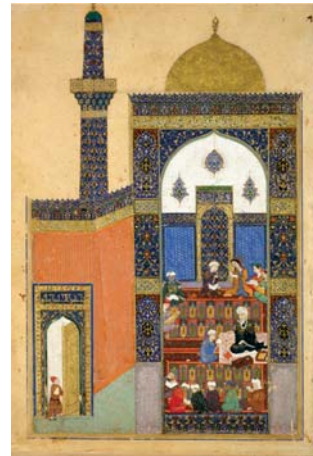
سده نهم و یکی متعلق به سده دهم) هستند که جدول لاجورد از ساختار آنها حذف شده است. طبق توضیح قاضی منشی قمی، جدول دواله جدولی است که دو جدول زر، یکی نازک و یکی ضخیم، ابتدا ترسیم شده و در آخر یک جدول لاجورد بدور آنها کشیده شود (منشی قمی، ۱۳۸۳، ۱۶۴) و از آنجا که ساختار جدول دواله، ساختار تکرار شونده در تمامی سبک‌های این گروه است لذا نامگذاری سبک‌های این گروه بر اساس واژه «دواله» صورت گرفته است. یاد آور می‌شود در هنگام دسته‌بندی سبک‌ها در این گروه نیز همچون گروه پیشین به نحوه تحریر جداول زر توجه شده است. بررسی‌ها نشان داد که در این گروه، زر اول همواره دارای دو تحریر بوده است (یکی پیش و یکی پشت) و جدول زر دوم (ضخیم) به جز در یک سبک (دواله چهارتحریر) در باقی سبک‌ها همواره دارای سه تحریر است.

۲-۱-۲ جدوا دواله (دوزر سه خطی)

۲-۱-۱ دواله چهار تحریر (دوزر سه خطی)
سبک مذکور دقیقاً مطابق با جدول دواله توصیف شده توسط قاضی منشی قمی است، زر نازک محرر، زر ضخیم با چهار تحریر و در آخر جدول لاجورد، ساختار این سبک را تشکیل می‌دهد. با توجه به نوع تحریر، سبک حاضر، جدول دواله چهار تحریر نامیده شده است. بر اساس نمونه‌های شناسایی شده، می‌توان آغاز این سبک را در نیمه اول سده نهم و کتابخانه بایسنقر دانست. خمسه نظامی به خط جعفر بایسنقری (ش 1994.232.4، موزه متروپولیتن، مورخ ۸۳۵ ه.ق؛ تصویر ۹) از جمله

تصویر ۱۰. جدول‌کشی با جدول دواله سه تحریر در نسخه رساله حاتمیه، ش Supplement Persan ۱۴۰۷، کتابخانه ملی فرانسه، مورخ ۸۹۴-۸۹۰ ه.ق، folio ۱۷، مأخذ: URL8

تصویر ۹. جدول‌کشی با جدول دواله چهارتحریر در نسخه نظامی به خط جعفر بایسنقری، ش ۴، ۲۳۲، ۱۹۹۴، موزه متروپولیتن، مورخ ۸۳۵ ه.ق، مأخذ: URL7

از اواخر سده نهم (چهار نسخه) تا پایان سده دهم، بیست نسخه شناسایی شده که بدین سبک جدول‌کشی شده‌اند. از نسخه‌های منتسب به سده دهم، شش نسخه دارای ترقیمه هستند. پس از سده دهم سبک حاضر بسیار کم مورد توجه بوده‌است چنانچه در سده یازدهم تنها در سه نسخه این سبک از جدول‌کشی به‌کار رفته است که یوسف و زلیخا جامی (ش Sprenger 1420، کتابخانه دولتی برلین، مورخ ۱۰۰۷ ه.ق) یکی از آنهاست.

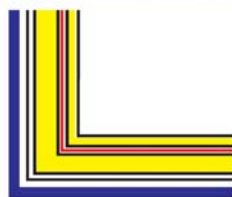
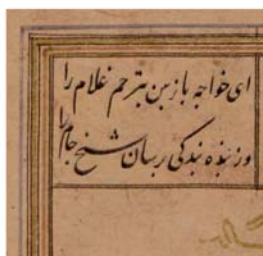
مورخ ۸۹۴-۸۹۰ ه.ق؛ تصویر ۱۰)، منتخب اشعار جامی (ش W.641، موزه هنری والترز، ۸۹۹ ه.ق) و منطق الطیر عطار نیشابوری (ش Add Ms 7735، کتابخانه بریتانیا، اواخر سده نهم ه.ق) را برشمرد. بر اساس داده‌های آماری می‌توان گفت که جدول دواله سه تحریر و لاجورد (با سی و هشت نسخه) پس از سبک جدول زر سه تحریر و لاجورد (با نود و چهار نسخه) پرکاربردترین سبک جدول‌کشی در نسخه‌های این سه سده بوده است.

۲-۳ جدول دواله سبز در میان (دوزر چهارخطی) سبک حاضر در واقع جدول دواله سه‌تحریری است که یک جدول سرخ در میان دو جدول زر آن ترسیم شده است. با توجه به نمونه‌های شناسایی شده (نوزده نسخه)، آغاز این سبک از جدول‌کشی را باید سده دهم بدانیم. از سیزده نسخه سده دهمی که بدین شیوه مجدول شده‌اند، نه نسخه دارای ترقیمه هستند. جداول سرخ گاهی تمامی فضای مابین دو جدول زر را پر کرده‌اند و گاهی صرفاً خطی در میان دو جدول زر هستند که دیوان حافظ (ش Ms. Or. 13888، کتابخانه دولتی برلین، مورخ ۹۲۰ ه.ق؛ تصویر ۱۲) نمونه‌ای از این دست است. بر همین اساس می‌توان نتیجه گرفت که سبک دواله سبز در میان (آغاز اواخر سده نهم) پیش از سبک دواله سرخ در میان به دیگر سبک‌های جدول‌کشی افزوده شده است. اما نکته مهم اینکه، سبک دواله سبز در میان در سده یازدهم تنها در سه نسخه شناسایی شد و این در حالی است که سبک دواله سرخ در میان در سده یازدهم در شش نسخه به‌کار رفته است و به عبارتی پرکاربردتر از سبک همتای خود بوده‌است.

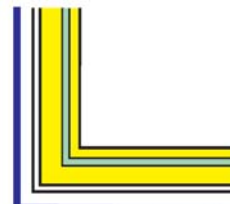
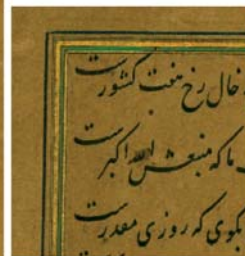
۲-۲ جدول دواله سبز در میان (دوزر چهارخطی) اولین گروه جداول چهارخطی جدول دواله سه‌تحریری است که جدولی سبز رنگ در میان دوزر آن ترسیم شده است. گفتنی است، در تمامی سبک‌هایی که پس از این معرفی خواهند شد، جدول زر دوم دارای سه تحریر است. از میان چهار نسخه منتسب به سده نهم، تنها نسخه منطق الطیر عطار (ش Ms. Or. Oct. 268، کتابخانه دولتی برلین، مورخ ۸۶۰ ه.ق) دارای ترقیمه است که آنهم حاشیه‌سازی شده است و جداول به احتمال بسیار متأخرتر از زمان تولید نسخه هستند. سه نسخه دیگر نیز بر اساس گفته فهرست‌نویسان متعلق به سده نهم هستند. دو نسخه هم شناسایی شد که بر اساس آراء فهرست‌نگاران تولیدشده در اواخر سده نهم و یا اوایل سده دهم هستند. در نتیجه بهتر می‌نماید که آغاز این سبک را اواخر سده نهم و اوایل سده دهم بدانیم.

اولین نسخه ترقیمه‌دار که رواج این سبک از جدول‌کشی را در اوایل سده دهم تأیید می‌کند نسخه دیوان حافظ (ش W.628، موزه هنری والترز، ۹۱۸ ه.ق؛ تصویر ۱۱) است.

۱. شایان ذکر است، علاوه بر این شش نسخه، جنگ اشعار (ش Per159، کتابخانه چستربیتی، احتمالاً اواسط سده نهم ه.ق) نیز دارای همین سبک از جدول‌کشی است، ولی با این تفاوت که جدول لاجورد از ساختار جدول‌کشی آن حذف شده است.

تصویر ۱۲. جدول‌کشی با جدول دواله سرخ در میان در نسخه دیوان حافظ، ش 13888، Ms. Or. کتابخانه دولتی برلین، مورخ ۹۲۰ ه.ق، folio3r. مأخذ: URL10

تصویر ۱۱. جدول‌کشی با جدول دواله سبز در میان در نسخه دیوان حافظ، ش W.628، موزه هنری والترز، 918 ه.ق، folio11a. مأخذ: URL9

یکدیگر و در میان دو جدول زر هستند. تحفه العراقین (ش ۱۳۳۶)، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، محتملاً سده یازدهم ه.ق؛ ۱۴ تصویر) و قران السعیدین (ش Ms. or. fol. 431 کتابخانه دولتی برلین، سده دهم ه.ق) از جمله نسخی هستند که جدول سرخ پیش‌تر از سبز ترسیم شده است (زر، سرخ، سبز، زر، لاجورد) و خسرو و شیرین نظامی (ش MsI/1885/364، موزه هنری ویکتوریا و آلبرت، مورخ ۱۰۹۱ ه.ق) و سوز و گداز (ش Per 268، کتابخانه چستریتی، اواسط سده دهم ه.ق) نسخه‌هایی هستند که در آنها سبز پیش‌تر از سرخ قرار گرفته است (زر، سبز، سرخ، زر، لاجورد). این سبک از جدول‌کشی در قرآن‌ها و یا گزیده قرآن‌ها نیز شناسایی شده است ولیکن با توجه به دایره نمونه‌گیری این تحقیق، آنها از میان نسخ منتخب کنار گذاشته شده‌اند. منتخب قرآن (ش ۳۳۷-۵، کتابخانه ملی ایران، مورخ ۱۳۰۱ ه.ق) نمونه‌ای از این دست است.

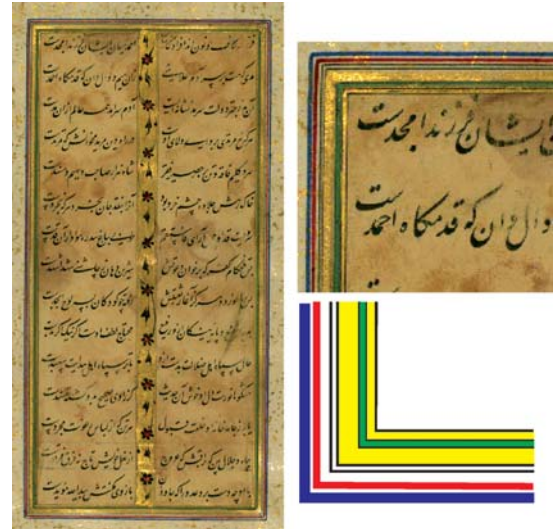
در جهت تکمیل بخش جداول دواله پنج خطی یادآور می‌شود که در این مطالعه دو نسخه سده یازدهمی هم شناسایی شده است که با جدول دواله سه تحریر آبی و سرخ در میان، جدول‌کشی شده‌اند. در جدول‌کشی شاهنامه (ش MS 1031، مجموعه خلیلی، مورخ ۱۰۸۰-۱۰۷۰ ه.ق) و منطلق الطیر عطار (ش Ms. Or. 10679، کتابخانه دولتی برلین، مورخ ۱۰۲۴ ه.ق) این ترکیب رنگی البته با غلظت‌های رنگی متفاوت بکار رفته است. این سبک در نسخه‌های هندی هم دیده شده است. دیوان حافظ (ش ۱۳۷۸۳، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مورخ ۹۴۸ ه.ق) اگرچه به قلم مرشدالکاتب الشیرازی، از کاتبان فعال ایرانی است ولیکن تزیینات نسخه حکایت از این دارند که نسخه در کشور هند آراسته به تذهیب و جدول شده

۲-۴ جدول دواله سبز در میان و سرخ و لاجورد در پشت (دوزر پنج خطی)
این سبک از جدول‌کشی که دارای پنج خط است ساختارش منطبق بر سبک جدول دواله سبز در میان است، با این تفاوت که پشت جدول زر دوم، قبل از ترسیم لاجورد، جدولی سرخ هم ترسیم شده است. هم‌نشینی سرخ و لاجورد پیش از این نیز در گروه جداول یک زر هم دیده شده است. سبک حاضر در مقایسه با سبک مادر خود یعنی دواله سبز در میان، با اقبال کمتری از سوی جدول‌کشان مواجه بوده است. چنانچه تنها در هشت نسخه این سبک شناسایی شده است. دیوان حافظ (ش W.640، موزه هنری والترز، سده دهم ه.ق؛ تصویر ۱۳)، شاهنامه (ش Supplément Persan 490، کتابخانه ملی فرانسه، مورخ ۱۰۱۲ ه.ق) نمونه‌ای از این دسته از نسخ هستند. لازم به توضیح است که این سبک از جدول‌کشی در پایش اولیه در تعداد بیشتری نسخه شناسایی شد ولیکن از آنجا که تعدادی از نسخه‌های شناسایی شده با توجه به شاخصه‌های کتاب‌آرایی منتسب به هند بودند از دایره نمونه‌های ایرانی کنار گذاشته شده‌اند. دیوان حافظ (ش W.635، موزه هنری والترز، سده یازدهم ه.ق) از جمله نسخه‌های تولید شده در هند است که بدین سبک جدول‌کشی شده است.

۲-۵ جدول دواله سرخ و سبز در میان (دوزر پنج خطی)
پس از دو جدول زر و جدول لاجورد در ساختار جدول‌کشی‌های زرین، دو رنگ سرخ و سبز از نظر میزان به‌کارگیری در رده‌های سوم و چهارم قرار دارند. در سبک حاضر شاهد قرارگیری دو جدول سرخ و سبز در مجاورت

تصویر ۱۴. جدول کشی با جدول دواله سرخ و سبز در میان در میان در نسخه تحفه العراقین، ش ۱۳۳۶، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، احتمالاً سده یازدهم ه.ق. مأخذ: آرشیو نویسندگان.

تصویر ۱۳. جدول کشی با جدول دواله سبز در میان و سرخ و لاجورد در پشت در نسخه دیوان حافظ، ش W.640، موزه هنری والترز، سده دهم ه.ق، folio 9a، مأخذ: URL11

مقبولیت آن نباشد. خمسه نظامی (ش W.607، موزه هنری والترز، ۹۳۵-۹۳۴ ه.ق؛ تصویر ۱۶) از جمله متقدمترین نسخه‌هایی که بدین شیوه جدول کشی شده است و شاید یکی از مهم‌ترین نسخه‌ها در گروه حاضر را بتوان نسخه هفت اورنگ جامی دانست (ش F1946.12.97 موسسه اسمیت سونیان، واشنگتن دی سی، مورخ ۹۷۳-۹۶۳ ه.ق). شاهنامه (ش Ms. Or. fol ۴۲۵۱، کتابخانه دولتی برلین، مورخ ۱۰۱۴ ه.ق)، شاهنامه (ش ۱۴۵۸۸، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۰۱۶ ه.ق) نیز از دیگر نسخه‌هایی هستند که بدین سبک جدول کشی شده‌اند.

هرچند جدول دواله شش خطی به عنوان پُرخط‌ترین جدول در این گروه معرفی شده است، ولیکن سه نسخه نیز شناسایی شده که دارای جداول دواله هفت خطی هستند. به خاطر تعداد کم نمونه‌ها برای آنها سبکی مجزا در نظر گرفته نشده است. در ساختار جدول کشی دو نسخه تنها یک جدول سرخ بر سبک دواله شش خطی که در سطور پیشین بدان پرداخته شد، اضافه شده است (جدول دواله آبی و سرخ و سبز در میان و سرخ و لاجورد در پشت). جنگ اشعار (ش W.623، موزه هنری والترز، مورخ ۱۰۱۷ ه.ق) و مهر و مشتری (ش ۸۹۲، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، سده دهم ه.ق) دو نمونه‌ای هستند که بدین شیوه جدول کشی شده‌اند. در نسخه‌ای از سیحه الابرار (ش ۴۶۸ک، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، سده یازدهم ه.ق) هم مشاهده شد که جدول کش چهار جدول رنگین میان دو جدول زر ترسیم نموده است و بدین طریق بر اساس ساختار جدول دواله، جدولی هفت خطی ترسیم نموده است. تعداد

در مقایسه با نمونه‌های برشمرده شده، جدول کشی آثار المظفر (ش Per 235، کتابخانه چستربیتی، مورخ ۹۷۴ ه.ق) نیز در نوع خود منحصر به فرد است. ساختار جدول در این نسخه که از نوع دواله پنج خطی است بدین گونه: زر، آبی، زر، سرخ، آبی.

۲-۶ جدول دواله سبز و سرخ در میان و سرخ و لاجورد در پشت (دوزر شش خطی)

ساختار سبک حاضر بدین شرح است: زر، سبز، سرخ، زر، دوم، سرخ، لاجورد. این سبک تنها یک جدول سرخ بیشتر از سبکی که پیشتر توضیح داده شد (دواله سبز و سرخ در میان)، دارد. پنج نسخه بدین شیوه جدول کشی شده‌اند که همگی نیز متعلق به سده دهم هستند. تیمورنامه (ش Supplément Persan 641، کتابخانه ملی فرانسه، مورخ ۹۶۷ ه.ق؛ تصویر ۱۵)، یوسف و زلیخا (ش W.644، موزه هنری والترز، سده دهم ه.ق) نمونه‌هایی هستند که این نحوه از جدول کشی در اوراق آنها به کار رفته است.

۲-۷ جدول دواله آبی و سرخ و سبز در میان (دوزر شش خطی)

در این سبک، مابین دو جدول زر آن، سه جدول به رنگ‌های آبی و سرخ و سبز ترسیم شده است. شناسایی این سبک از جدول کشی در سی نسخه (هفده نسخه در سده دهم، سیزده نسخه در سده یازدهم) خود سندی است در جهت نشان دادن مقبولیت این سبک در مقایسه با دیگر سبک‌های چند خطی. شاید پُرخط بودن (شش خط)، درحالی که تعداد زر تنها دو خط است، بی‌تأثیر در این

جدول ۲. مروری بر سبک‌های منشعب از گروه جداول دو زر (دواله) و تعداد نسخه شناسایی شده در هر زیرگروه، مأخذ: نگارندگان

مروری بر سبک‌های منشعب از جدول دواله (دوزر)				
تعداد خطوط جدول	سبک جدول‌کشی	تعداد نسخه شناسایی شده		
		سده ۹	سده ۱۰	سده ۱۱
دوزر سه‌خطی	دواله چهار تحریر	۶	۲۰	۶
	دواله سه تحریر	۴	۲۵	۹
دوزر چهارخطی	دواله سبز در میان	۴	۱۶	۳
	دواله سرخ در میان	-	۱۳	۶
دوزر پنج‌خطی	دواله سبز در میان و سرخ و لاجورد در پشت	-	۳	۵
	دواله سرخ و سبز در میان	-	۳	۴
دوزر شش‌خطی	دواله سبز و سرخ در میان و سرخ و لاجورد در پشت	-	۵	-
	دواله آبی و سرخ و سبز در میان	-	۱۷	۱۳
	نمونه‌های نادر	۳	۲	۴
	کل	۱۷	۱۰۴	۵۰

شاهزاده بایسنقر و در شهر هرات و به قلم جعفر بایسنقری تهیه شده‌است. در ساختار جدول‌کشی این نسخه جدول زر اول دارای دو تحریر و زر دوم دارای چهارتحریر است. نسخه هفت اورنگ (ش ۱۸۷ فیروز، کتابخانه مجلس شورا اسلامی، احتمالاً سده دهم ه.ق) نیز با جدول مثنی جدول‌کشی شده است. در این نسخه، در صفحات دارای سرلوح، جدول‌کشی با جدول دواله انجام شده است. در دو صفحه ابتدایی نسخه دیوان نوایی (ش ۵۸۱۸، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، احتمالاً سده دهم ه.ق) و فتوح الحرمین (ش ۱۹۲ per، کتابخانه چستربیتی، سده دهم ه.ق) نیز از جدول مثنی استفاده شده است. جداول نسخه مخزن الاسرار (ش ۹۸۵ Supplement Persan، کتابخانه ملی فرانسه، مورخ ۹۴۴ ه.ق) نیز از خانواده جدول مثنی هستند. دوزر با ضخامت برابر و جدولی از لاجورد در میان آن دو، ساختار جدول‌کشی نسخه نام‌برده را تشکیل داده‌اند. نسخه به خط میرعلی و به اهتمام سلطان میرک کتابدار در بخارا تولید شده‌است. جدول‌کشی نسخه اربعین جامی (ش ۲۰۳۲، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مورخ ۹۴۸ ه.ق) و مطلع الانوار دهلوی (ش ۱۸۵۲۴-۵، کتابخانه ملی ایران، بی‌تا) را نیز باید منشعب از جدول مثنی دانست. بر اساس آنچه که گفته شد، می‌توانیم بگوییم که نقطه آغاز سبک جدول مثنی در

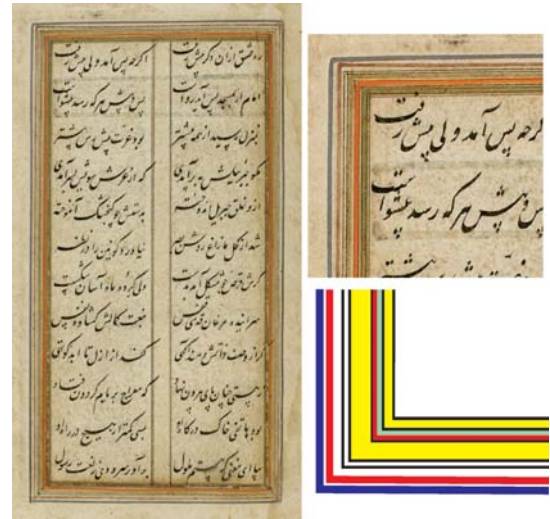
نسخه‌های شناسایی شده در این بخش؛ یعنی سبک دواله و سبک‌های منشعب از آن در جدول (شماره ۲) آورده شده است.

تکمله‌ای برای جداول دوزر (جدول مثنی)

جدول مثنی سبکی از خانواده جداول دوزر است که در کتاب گلستان هنر بدان پرداخته شده‌است. به بیانی، قاضی احمد، اهمیتی هم‌تراز با دیگر سبک‌ها برای آن قائل شده است ولی اینکه چرا در بررسی‌های انجام شده، تعداد بسیار محدودی نسخه شناسایی شد که بدین سبک مجدول شده باشند نکته‌ای تأمل برانگیز است. هرچند که بخاطر قلت نسخه‌های شناسایی شده، گروهی مستقل برای این سبک در این مطالعه در نظر گرفته نشده‌است ولیکن به سبب استفاده شدن در چند نسخه مهم لذا در این بخش در قالب تکمله، بدان پرداخته خواهد شد. در ساختار جداول دوزر که بر پایه جدول دواله هستند (سبک پیشین)، مشاهده شد که دو جدول زر با دو ضخامت مختلف ترسیم می‌شوند. زر اول نازک و زر دوم ضخیم. ولی در ساختار جداول مثنی، ضخامت دو جدول زر برابر است.

بی‌شک، گلستان سعدی (ش ۱۱۹ Per، کتابخانه چستربیتی، مورخ ۸۳۰ ه.ق؛ تصویر ۱۷) شاخص‌ترین نسخه‌ای است که بدین شیوه جدول‌کشی شده‌است. نسخه مذکور برای

و درک بهتر مطالب، همان‌گونه که در بخش پیشین از واژه «دواله» کمک گرفته شد در این بخش نیز از واژه «مرصع» استفاده خواهد شد. چگونگی ترسیم جزئیات جدول مرصع در کتاب گلستان هنر، چون در قالب نظم آورده شده به درستی قابل دریافت نیست ولی آنچه که درباره ساختار این نوع جدول صادق است داشتن سه جدول زر، دوتای اول نازک و محرر و جدول زر آخر ضخیم و سه تحریر است. هرچند همواره در ساختار جداول این گروه و گروه‌های پیش‌رو، جداول رنگی مابین جداول زر جای داده شده‌اند ولیکن یک مورد شناسایی شده که ساختار جدول‌کشی آن فاقد جداول رنگی حد فاصل میان جداول زر است. مجالس العشاق (ش 775 *Supplément Persan*، کتابخانه ملی فرانسه، اواسط سدهٔ دهم ه.ق) دارای چنین جدولی است. تمامی جداول سه‌زر و چهارزر که در این گروه و پس از آن بدانها پرداخته خواهد شد آغاز بکارگیری‌شان سدهٔ دهم است. اما بسیار مهم است که بدانیم جدول سه‌زر متفاوت از ساختار اصلی خود در پیش از سدهٔ دهم در اوراق شاهنامه بایسنقری به‌کار رفته است. ساختار جدول‌کشی در این نسخهٔ شاهنامه بایسنقری بدین گونه است که ابتدا یک جدول زر نازک پیرامون یا متن و سپس با کمی فاصله دو جدول زر با ضخامت برابر ولی مماس یکدیگر ترسیم شده‌اند در این ساختار نیز جدول لاجورد آخرین جدول است (تصویر ۱۸). این نوع از جدول‌کشی که تنها در این نسخه در سدهٔ نهم شناسایی شده است در سدهٔ دهم با کمی تغییرات در برخی از اوراق متنی و مصور شاهنامه شاخص شاه تهماسب، هم دیده می‌شود. در شاهنامه شاه‌تھماسب میان جدول زر دوم و سوم که در شاهنامه بایسنقری مماس هستند فاصله‌ای قرار داده شده و بین آنها جدولی سبزرنگ ترسیم شده است.

تصویر ۱۵. جدول‌کشی با جدول دوالهٔ سبز و سرخ در میان و سرخ و لاجورد در پشت در نسخهٔ تیمورنامه، ش *Supplément Persan* 641، کتابخانه ملی فرانسه، مورخ ۹۶۷ ه.ق، folio 9r. مأخذ: URL12

نیمه اول سدهٔ نهم و شهر هرات بوده است. هرچند که قدمتی همیای جدول دواله می‌توان برای آن قائل شد ولیکن به هیچ عنوان میزان مقبولیت جداول مثنی قابل قیاس با جداول دواله در میان جدول‌کشان نبوده است.

۳. جداول سه‌زر و سبک‌ها منشعب از آن

از آنجا که جداول این گروه منشعب از جداول سه‌زر هستند و این نوع از جدول را قاضی منشی قمی در گلستان هنر جدول مرصع نامیده است (منشی قمی، ۱۳۸۳، ۱۶۴-۱۶۱). لذا در هنگام توضیح سبک‌های این گروه و در جهت تسهیل

تصویر ۱۷. جدول‌کشی با جدول مثنی چهارتحریر در نسخهٔ گلستان سعدی، ش per 119، کتابخانه چستریتی، مورخ ۸۳۰ ه.ق، folio 2r. مأخذ: URL14

تصویر ۱۶. جدول‌کشی با جدول دوالهٔ آبی و سرخ و سبز در میان در نسخهٔ خمسه نظامی، ش W.607، موزه هنری والترن، ۹۳۵-۹۳۴ ه.ق، folio 9a. مأخذ: URL13

۱. اوراقی از این نسخه نیز در کتابخانه چستربیتی به شماره Per ۲۵۶ محفوظ است.
۲. کتابخانه تاریخ ۱۵۷۷-۱۵۷۶ میلادی را برای این نسخه آورده است (۹۸۴-۹۸۳ ه.ق) ولی از آنجا که صفحه انجامه به صورت مستقیم مشاهده نشده است تاریخ دقیق آورده نشده است.

۳. سبک مذکور در اوراقی از نسخه گلشن راز شبستری (ش Diez A Oct ۳، کتابخانه دولتی برلین، مورخ ۹۴۴ ه.ق) به قلم مظفر [...] حسین الکاتب هم دیده می‌شود، ولی، به جهت اینکه سبک جدول‌کشی در تمامی اوراق یکنواخت نیست، نسخه مذکور از میان نمونه‌ها کنار گذاشته شده است. همچنین نسخه گلستان سعدی (ش ۱۸۲۸۶-۵، کتابخانه ملی ایران) نسخه دیگری است، اما به واسطه اینکه جدول لاجورد در ساختار جدول‌کشی آن به‌کار نرفته از این گروه حذف شده است.

۳-۱ جدول مرصع سبز و سرخ در میان (سه زرشش خطی) پُرخط شدن جداول در نسخه‌ها درست هم‌زمان با پُرطمطراق شدن تذهیب‌ها و نگاره‌ها در این سده شکل گرفته است. داده‌های آماری ما حاکی از آن است که این سبک همچون شماری دیگر از سبک‌های این گروه مختص سده دهم بوده و پس از آن دیگر به کار نرفته است. شاید بتوان گفت، نسخه گلستان سعدی (ش Supplément Persan 1382، کتابخانه ملی فرانسه، نیمه سده دهم ه.ق) که به قلم محمد قوام الشیرازی و چهل حدیث (ش Per 346، کتابخانه چستربیتی، مورخ ۹۶۶ ه.ق؛ تصویر ۱۹) که به قلم شاه محمود است از زمره نمونه‌های متقدم در این سبک هستند. هرچند که بازه زمانی تولید نسخه‌ها به یکدیگر نزدیک است (غالباً نیمه دوم سده دهم) ولیکن می‌بینیم که دو رنگ سبز و سرخ گاه‌ها در غلظت‌های رنگی مختلفی در جداول بکار رفته‌اند. نکته مهم در مورد این سبک، اینکه در نیمه دوم سده دهم سبک مذکور هم در نسخه‌های تولید شده در قزوین و هم شیراز به‌کار رفته است. برای مثال این سبک از جدول‌کشی هم در شاهنامه ۱ (ش ۳۵،۴۸، موزه متروپولیتن، اواخر سده دهم ه.ق) که در شهر قزوین تولید شده و هم در گلستان سعدی (ش Supplément Persan 1382، کتابخانه ملی فرانسه، نیمه سده دهم ه.ق) که از تولیدات شهر شیراز در سده دهم است، ترسیم شده است. این سبک از جدول‌کشی علاوه بر نسخه‌های ایرانی، در نسخه‌های تولید شده در بغداد و هند نیز به‌کار رفته است. دیوان عبدالباقی (ش ۲۵،۸۳،۹، موزه متروپولیتن، اواسط سده دهم ه.ق) که محل تولید آن منتسب به بغداد است و دیوان امیرخسرو (ش Ms. Or. fol. 1278، کتابخانه دولتی برلین، احتمالاً سده یازدهم ه.ق) که از نمونه کارهای تولید کشور هند است نمونه‌هایی از این دست هستند. بر اساس نمونه‌های شناسایی شده می‌توان دریافت که نحوه چینش خطوط جدول در ساختار جدول‌کشی‌ها پیرو قانونی خاص بوده است. چراکه پالغ بر نه نسخه شناسایی شد که در آنها سبز و سپس سرخ ترسیم شده^۳ و تنها در دو نسخه ابتدا سرخ و سپس سبز آورده شده است. نسخه یوسف و زلیخا (ش ۱۳،۲۲۸،۸، موزه متروپولیتن، سده دهم ه.ق) و فتوحات همایون (ش Supplément Persan 226، کتابخانه ملی فرانسه، اوایل سده یازدهم ه.ق) نمونه‌هایی از این دست هستند. بر این اساس می‌توان گفت که ترجیح جدول‌کشان بر این بوده که سبز پیش‌تر از جدول سرخ بیاید و جدول سرخ به‌عنوان رنگ میانجی، در حد فاصل دو جدول سبز و لاجورد ترسیم شود، چراکه قرارگیری جدول سرخ در وسط موجب ایجاد کنتراست رنگی با هر دو جدول سبز و آبی در این ساختار می‌شود.

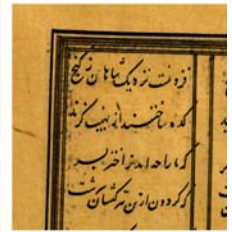
۳-۲ جدول مرصع لاجورد و سبز در میان (سه زرشش خطی)

در این سبک از جدول‌کشی از دو لاجورد در ساختار جدول‌کشی استفاده شده است. در مطالعه حاضر دوازده نسخه سده دهمی شناسایی شده است که بدین شیوه مُجدول شده‌اند. یوسف و زلیخا (ش ۱۳،۲۲۸،۵، موزه متروپولیتن، مورخ ۹۳۰ ه.ق)، مخزن الاسرار نظامی (ش 985 Supplément Persan، کتابخانه ملی فرانسه، مورخ ۹۴۴ ه.ق؛ تصویر ۲۰) و گلستان سعدی (ش Or 5302، کتابخانه بریتانیا، مورخ ۹۷۵ ه.ق) سه نسخه‌ای هستند که به قلم میرعلی از کاتبان شهر بخارا در سده دهم نگاشته شده‌اند. علاوه بر میرعلی، محمد نور نیز از دیگر کاتبان فعال در بخارا بوده است. در نسخه بوستان سعدی (ش 1974.294.1، موزه متروپولیتن، مورخ ۹۲۰ ه.ق) که به قلم محمد نور است نیز این شیوه از جدول‌کشی دیده می‌شود. همین شیوه از جدول‌کشی در مرقدی به‌خط محمد نور نیز به‌کار رفته است. در پنج نسخه دیگر هم که منتسب به بخارا هستند نیز رنگ جداول با نسخه‌های تولید بخارا که پیش‌تر معرفی شدند هماهنگ است.

بر اساس آنچه گفته شد، می‌توانیم سبک حاضر را سبک بخارا بنامیم. جدول مرصع شش‌خطی به ندرت در ترکیب با دو رنگ آبی روشن و سرخ نیز در نسخه‌های ایرانی به‌کار رفته است. در میان نمونه‌ها، تنها دو نسخه با این شیوه از جدول‌کشی شناسایی شده است. دیوان حافظ (ش W. 633، موزه هنری والترز، سده دهم ه.ق؛ تصویر ۲۱) نمونه‌ای از این دست است. در برخی از اوراق نسخه منتخب اشعار حافظ و سعدی (ش ۱۱،۸۴،۱، موزه متروپولیتن، اواخر سده دهم ه.ق) نیز این شیوه از جدول‌کشی قابل مشاهده است.

۳-۳ جدول مرصع سبز و سرخ در میان و سرخ و لاجورد در پشت (سه زرشش خطی)

ساختار جدول‌کشی در این سبک مشابه سبک پُرکاربرد جدول سه‌زرشش‌خطی است که پیش‌تر بدان پرداخته شد، ولی با این تفاوت که در ساختار این سبک، جدولی سرخ‌رنگ هم در پیش از جدول لاجورد ترسیم شده است. این سبک نیز همچون بسیاری از هم‌تایان خود، از سبک‌های خاص سده دهم است. کلیات خاقانی (ش Ms. Or. Quart. 2023، کتابخانه دولتی برلین، مورخ ۹۴۲ ه.ق؛ تصویر ۲۲) متقدم‌ترین نسخه‌ای است که این شیوه از جدول‌کشی در آنها استفاده شده است. علاوه بر نسخه‌های ایرانی، در نسخه‌ای فارسی ولی به‌احتمال بسیار تولید کشور هند نیز این سبک از جدول‌کشی دیده می‌شود. خمسه نظامی (ش Ms. Or. quart. 1940، کتابخانه دولتی برلین، مورخ ۹۷۵-۹۷۴ ه.ق) نمونه‌ای از این دست است. گفتنی است که در برخی از نمونه‌ها شاهد جابجایی دو رنگ سرخ و سبز در ساختار جدول‌کشی هستیم. شاهنامه (ش ۳۸،۱۳، موزه متروپولیتن، اواسط سده دهم ه.ق) و نگارستان (ش W. 598، موزه هنری والترز، مورخ ۹۷۶ ه.ق) تولید شده در شهر شیراز از

تصویر ۱۹: جدول‌کشی با جدول مرصع سبز و سرخ در میان در نسخهٔ چهل حدیث (ش 346 Per، کتابخانه چستربیتی، مورخ ۹۶۶ ه.ق.)، folio3r، مأخذ: URL15

تصویر ۱۸: جدول‌کشی با جدول سه زر با ضخامت‌های برابر در شاهنامه پایسنقری، محفوظ در کتابخانه گلستان، صفحهٔ ۶۸۲، مأخذ: آرشیو نویسندگان

بسیار جدول‌کش نسخه نیز خود عبدالحق بوده است.

۴- جدول چهار زر

بررسی‌ها نشان می‌دهد که جدول‌کشان با ذوق در سدهٔ دهم، در جهت نمود هرچه بیشتر جداول در نسخه‌های نفیس و درباری بسیار زود بر شمار خطوط جداول زر افزوده‌اند و پا را فراتر از جداول مرصع نهاده تا آنجا که شاهد ترسیم جداولی با چهار زر نیز در نسخه‌ها هستیم.

۴- ۱ جدول چهار زر آبی و سرخ و سبز در میان و لاجورد در پشت (چهار زر هشت‌خطی)

در نسخهٔ وصیت‌نامهٔ امیرالمؤمنین (ش 232 Per، کتابخانه چستربیتی، مورخ ۹۲۳ ه.ق.) که به‌قلم خوشنویس مشهور سدهٔ دهم شاه‌محمود نیشابوری است شاهد ترسیم جدول چهار زر هشت‌خطی هستیم. مطمئناً شاهنامهٔ شاه تهماسب یکی از مهمترین نسخه‌هایی است که مشاهدهٔ این شیوه از جدول‌کشی در بیشتر اوراق متنی آن موجب اهمیت دوچندان سبک حاضر شده‌است. با توجه به تنوع جدول‌کشی‌های شاهنامهٔ مذکور شاید از منظر جدول‌شناسی به‌نوعی به‌توان آن را موزهٔ جداول نامید. بالغ بر هفت سبک از سبک‌های جدول‌کشی معرفی شده در پژوهش حاضر، در شاهنامهٔ مذکور شناسایی شده است و بیشترین تنوع در جداول پیرامون تصاویر به‌کار رفته است. جدول زر سه‌تحریر و لاجورد، مثنی سبز درمیان، دوالهٔ سبز درمیان، مرصع سه‌زر شش‌خطی، مرصع چهار زر هشت‌خطی، مرصع پنج‌زر ده‌خطی و مرصع شش‌زر دوازده‌خطی عمدهٔ سبک‌ها به‌کار رفته در این نسخه هستند. در دو نسخهٔ دیگر به خط محمود نیشابوری همچنان این

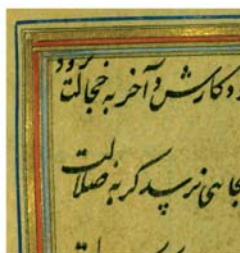
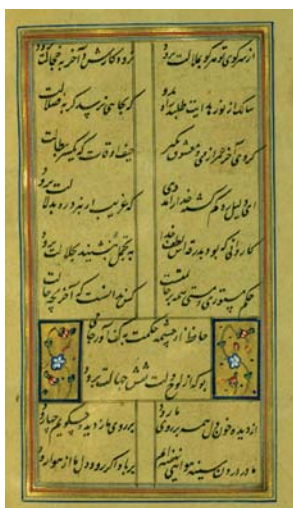
زمرهٔ نسخ سدهٔ دهمی است که در آنها سبز پیش از سرخ قرار گرفته است. نسخهٔ دیوان حافظ (ش Ms. Or. fol. 108)، کتابخانه دولتی برلین، سدهٔ یازدهم ه.ق.) نمونه‌ای است که هر دو چینش در ساختار آن دیده می‌شود. نسخهٔ نامبرده تا صفحهٔ 9۲ به همان سبک پیشین (زر، سبز، زر، سرخ، زر ضخیم و سپس سرخ و لاجورد) جدول‌کشی شده است و بعد از آن جای جدول سبز و سرخ تغییر کرده است.

سه نسخه نیز شناسایی شده که به‌جای جدول سرخ (ماقبل آخرین جدول) جدول سفید ترسیم شده‌است. به بیانی، این بار سفید و لاجورد هم‌جوار یکدیگر ترسیم شده‌اند و نه سرخ و لاجورد. دو مجموعه اشعار (ش W. 657، موزه هنری والترز، سدهٔ دهم ه.ق و ش W. 643، موزه هنری والترز، مورخ ۹۹۹ ه.ق.) و دیوان امیرعلیشیر نوایی (ش 13.228.21.1، موزه متروپولیتن، اواخر سدهٔ دهم ه.ق.) سه نسخه‌ای هستند که بدین سبک مُجدول شده‌اند. در سطور پیشین مشاهده شد که نسخه‌هایی که دارای سه جدول زر هستند در قالب جداول شش‌خطی و هفت‌خطی در نسخه‌ها بکار رفته‌بودند. در این تحقیق، نسخهٔ مفتاح النجاح (ش W. 579، موزه هنری والترز، مورخ ۹۴۱ ه.ق؛ تصویر ۲۳) تنها نسخه‌ای است که جدولش دارای سه‌زر است و ساختارش هشت‌خطی است. ترتیب قرارگیری جداول بدین گونه است: زر، لاجورد، زر، سبز، قرمز تیره، آبی، زر ضخیم با سه تحریر و در نهایت لاجورد. با توجه بدان‌چه که در انجامه مکتوب شده است در می‌یابیم که کاتب و مُدبب نسخه، شیخ کمال بن عبدالحق السبزواری بوده و نسخه در شهر استرآباد تولید شده است. با توجه به یکی بودن رنگ‌های به‌کار رفته در تذهیب‌ها با رنگ‌های جداول، می‌توان گفت که به احتمال

۱. رنگ آبی در دو تن رنگی تیره و روشن در این نسخه به‌کار رفته است.

۲. جدول‌کشی در نسخهٔ دیوان حافظ (ش Or. 14139، کتابخانه بریتانیا، سدهٔ دهم ه.ق.) که به‌خط سلطانعلی مشهدی است نیز البته با یک جابجایی در رنگ سرخ و آبی بدین شیوه صورت گرفته است. شایان ذکر است که نسخه نامبرده در هند تکمیل و حاشیه‌سازی شده است، لذا جداول این نسخه را می‌بایست هندی دانست.

۳. همین شیوه از جدول‌کشی ولی با این تفاوت که جدولی به‌رنگ سفید بجای جدول سرخ (در پشت جدول زر ضخیم) ترسیم شده است در نسخه‌ای از خمسه جمالی (ش Jo. Islamic 138، کتابخانه بریتانیا، مورخ ۸۷۰-۸۶۹ ه.ق.) دیده می‌شود. اینک و با توجه به مطالعهٔ سبک‌های جدول‌کشی، هنگام توصیف نسخه، جداول نسخه را متأخر و به‌احتمال بسیار متعلق به سدهٔ دهم بدانیم.

تصویر ۲۱. جدول‌کشی با جدول مَرّصع آبی و سرخ در میان در نسخه دیوان حافظ ش w.633، موزه هنری والترز، سده دهم ه.ق، folio4b، مأخذ: URL17

تصویر ۲۰. جدول‌کشی با جدول مَرّصع لاجورد و سبز در میان در نسخه مخزن الاسرار نظامی، ش Supplément Persan 985، کتابخانه ملی فرانسه، مورخ ۹۴۴ ه.ق، folio82r، مأخذ: URL16

پُرخط توصیف شده دیده می‌شوند. برای مثال قرآن (ش Arabe 418، کتابخانه ملی فرانسه، سده دهم) نیز بدین شیوه مُجدول شده است. همین سبک با یک جابجایی در دو رنگ سبز و آبی در نسخه مجالس العشاق سعدی (ش Supplément Persan 1150، کتابخانه ملی فرانسه، مورخ ۹۸۸ ه.ق) هم استفاده شده است. در نسخه دیوان حافظ (ش W. 634، موزه هنری والترز، سده دهم ه.ق) همین سبک ولی با این تفاوت که جای جدول آبی، جدول سرخ ترسیم شده‌است بکار رفته‌است. در قرآن (ش Ms. Or. fol. 4242، کتابخانه دولتی برلین، سده دهم ه.ق) نیز این سبک از جدول‌کشی دیده می‌شود.

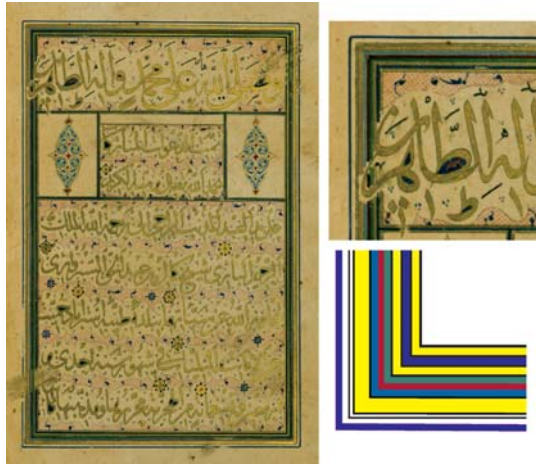
علاوه بر نمونه‌های مذکور، دو نسخه نیز شناسایی شده که در ساختار جدول‌کشی آنها پنج جدول زر به‌کار رفته و جدولی یازده‌خطی تشکیل شده‌است. ترسیم مشکل این میزان از خطوط و محرر نمودن آنها این جداول را منحصر به فرد ساخته است. چنان‌که می‌بینیم، تنها در دو نسخه ممتاز از منظر کتاب‌آرایی جداول پنج‌زر به‌کار رفته است و مهم آنکه هر دو نسخه از تولیدات سده دهم و مهم‌تر اینکه هر دو نسخه شاهنامه هستند. انتخاب پُرکارترین جدول برای شاهنامه‌ها، بار دیگر برتری این اثر حماسی فارسی را در مقایسه با دیگر آثار تولید شده در ایران نمایان ساخته است. دو نسخه شاهانه شاهنامه فردوسی (ش Jo Islamic 3540، کتابخانه بریتانیا، سده دهم ه.ق؛ تصویر ۲۶، چپ و ش Ms. Or. fol. 359، کتابخانه دولتی برلین، سده دهم ه.ق؛ تصویر ۲۶، راست) دو نمونه‌ای هستند که با یازده خط مُجدول شده‌اند. گفتنی است، جداول پُرخط در بسیاری از موارد در صفحات

سبک از جدول‌کشی به‌کار رفته است. بوستان سعدی که احتمالاً از تولیدات شهر قزوین است (ش Per 236، کتابخانه چستربیتی، اوایل سده دهم ه.ق) از دیگر نسخی است که در بیشتر اوراقش این شیوه از جدول‌کشی به‌کار رفته است.^۱ نسخه خمسه نظامی (ش Or 2265، کتابخانه بریتانیا، مورخ ۹۴۹-۹۴۵ ه.ق؛ تصویر ۲۴) و اربعین جامی (ش Per 342، کتابخانه چستربیتی، مورخ ۹۵۰ ه.ق) که هر دوی آنها نیز به خط محمود نیشابوری و از تولیدات کتابخانه تبریز هستند نیز بدین شیوه مُجدول شده‌اند. علاوه بر نسخ سده دهمی در نسخه گلستان سعدی (ش ۱۹۷۸۸۴، موزه متروپولیتن، احتمالاً سده یازدهم ه.ق) نیز که از تولیدات شهر شیراز در سده یازدهم است نیز این سبک از جدول‌کشی به‌کار رفته است. در نسخه خمسه نظامی (ش Supplément Persan 1959، کتابخانه ملی فرانسه، مورخ ۹۶۸ ه.ق) نیز همین سبک با یک جابجایی کوچک در خطوط جدول استفاده شده است. جابجایی میان جدول سرخ و آبی صورت گرفته است.

۲-۴ جدول چهارزر آبی و سرخ و سبز در میان و سرخ و لاجورد در پشت (چهارزر نه‌خطی)

همجواری سرخ و لاجورد، که بارها پیش از این نیز دیده شده بود، در این سبک هم دیده می‌شود. در نسخه دیوان حافظ و سعدی (ش Supplément Persan 1309، کتابخانه ملی فرانسه، سده دهم ه.ق؛ تصویر ۲۵) و یوسف و زلیخا جامی (ش 57.51.39.76، موزه متروپولیتن، نیمه دوم سده دهم ه.ق) این سبک از جدول‌کشی قابل مشاهده است. در قرآن‌ها نیز این سبک و دیگر سبک‌های

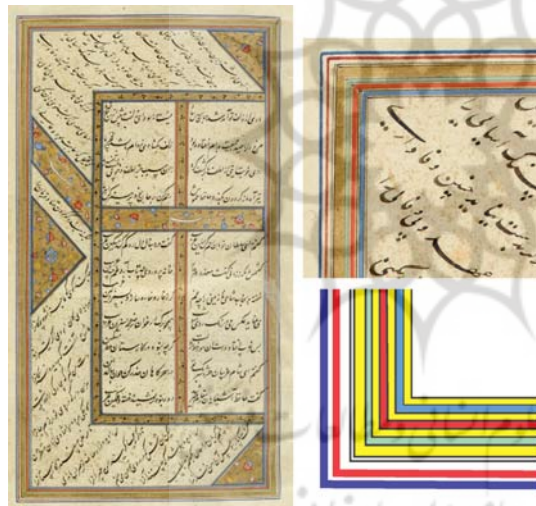
۱. برخی از اوراق این نسخه با جدول دواله سه‌تحریری که آبی، سرخ و سبز در میان دارد جدول‌کشی شده است.

تصویر ۲۳. جدول‌کشی با جدول مرصع هشت‌خطی در نسخهٔ مفتاح النجاح، ش W. ۵۷۹، موزه هنری والترز، مورخ ۹۴۱ ه.ق، folio۸b، مأخذ: URL19

تصویر ۲۲. جدول‌کشی با جدول مرصع سبز و سرخ در میان و سرخ و لاجورد در پشت در نسخهٔ کلیات خاقانی (ش Ms. Or. Quart ۲۰۲۲، کتابخانه دولتی برلین، مورخ ۹۴۲ ه.ق)، folio31r، مأخذ: URL18

تصویر ۲۵. جدول‌کشی با جدول چهار زُر نه خطی در نسخهٔ دیوان حافظ و سعدی، ش Supplement Persan 1309، کتابخانه ملی فرانسه، سدهٔ دهم ه.ق، folio6r، مأخذ: URL21

تصویر ۲۴. جدول‌کشی با جدول چهار زُر هشت‌خطی در نسخهٔ نسخهٔ خمس نظامی، ش Or. 2265، کتابخانهٔ بریتانیا، مورخ ۹۴۵-۹۴۶ ه.ق، folio5r، مأخذ: URL20

جداول پیرامون نگاره‌ها نیز غالباً در مقایسه با جداول پیرامون متن‌ها دارای خطوط بیشتری هستند. چنانچه در شاهنامه شاه تهماسب، جداول پیرامون برخی نگاره‌ها از نوع مرصع شش زُر دوازده‌خطی است درحالی که جداول پیرامون متن‌ها در بیشترین حالت خود در شاهنامهٔ مذکور، از نوع مرصع چهار زُر هشت‌خطی هستند. چگونگی تراکم نسخه‌های جدول‌کشی شده با جداول مرصع (سه زُر) و چهار زُر در جدول (شمارهٔ ۳) به نمایش گذاشته است. یافته‌های تحقیق: خوانش قوانین حاکم بر سنت

آغازین و یا صفحات دارای سرلوح در نسخه‌های درباری بکار رفته‌اند ولیکن آنچه این دو نسخه را متمایز ساخته است، جدول‌کشی کل اوراق آنها با جداول یازده‌خطی است. برای مثال صفحهٔ آغازین متن در نسخهٔ مخزن الاسرار (ش Per 224.1-2، کتابخانه چستربیتی، سدهٔ دهم ه.ق) با جداول پنج زُر ده‌خطی جدول‌کشی شده‌است. باقی صفحات این نسخه که برخی از آن با شماره‌های مختلفی همچون Per 224.7 و Per 224.21 در کتابخانه چستربیتی نگهداری می‌شوند با جداول دوالهٔ چهار تحریر جدول‌کشی شده‌اند.

جدول ۳. مروری بر سبک‌های منشعب شده از گروه جداول سه و چهار زر و تعداد نسخه‌شناسایی شده در هر زیر گروه، مأخذ: ؟؟

مروری بر سبک‌های منشعب از جدول یک زر					
تعداد نسخه‌شناسایی شده				سبک جدول‌کشی	تعداد خطوط جدول
کل	سده ۱۱	سده ۱۰	سده ۹		
۷			۷	زر دو تحریر	یک زر یک خطی
۲۱	۹	۶	۶	زر سه تحریر	
۴۹	۴	۵	۴۰	زر دو تحریر و لاجورد	یک زر دو خطی
۹۴	۱۹	۴۲	۳۳	زر سه تحریر و لاجورد	
۱۰	۲	۶	۲	زر چهار تحریر و لاجورد	
۲۶	۱۵	۱۱	-	زر و لاجورد سرخ در میان	یک زر سه خطی
۸	۵	۳	-	زر و لاجورد سرخ در پیش	
۸	۳	۵	-	جدول زر و لاجورد سرخ و سبز در پیش	یک زر چهار خطی
۵	۳	۲	-	نمونه‌های نادر	
۲۲۸	۶۰	۸۰	۸۸	کل	

جدول‌کشی

۱. ترسیم جدول زر مادر (آخرین جدول زر) با ضخامتی

بیش از دیگر جداول زر

بررسی‌ها نشان داد در سبک‌هایی اعم از دواله، مرصع، چهار زر و پنج زر که در ساختار آنها بیش از یک زر به کار رفته است جدول زر آخر هموار ضخیم‌تر از دیگر جداول زر است. این رو نامیدن این جدول زر به عنوان جدول زر مادر شایسته می‌نماید. در مقایسه آماری نمونه‌های شناسایی شده در دو سبک از جدول‌کشی که در ساختار هر دوی آنها، دو جدول زر و یک جدول لاجورد، به کار رفته است این ترجیح (ترسیم ضخیم‌تر جدول زر مادر) به بهترین نحو قابل رویت است، چراکه می‌بینیم یکی از سبک‌ها با نام دواله به قدری محبوب و مقبول واقع شده است که از سده نهم تا دوازدهم در ۱۷۱ نسخه به طرق مختلفی به کار رفته و دیگری با نام مثنی تنها در چند نسخه استفاده شده است. این میزان اختلاف می‌تواند بخاطر درک زیبایی‌شناسانه جدول‌کشان بوده باشد. همچنان که پیش‌تر هم اشاره شد، در جدول مثنی دو خط زر از نظر ضخامت برابر هم ترسیم می‌شوند، ولی در جدول دواله جدول زر دوم ضخامتی بیشتر از زر اول دارد. از منظر زیبایی‌شناسی دو خط با ضخامت مختلف در نسبت با دو خط برابر نه تنها نمود بیشتری دارند بلکه این نابرابری، تکاپو و تحرک در ساختار جدول ایجاد کرده و مانع از یکنواختی ساختار جدول‌کشی نیز می‌شود.

تصویر ۲۶. جدول‌کشی دو نسخه شاهنامه با جداول پنج زر یازده خطی، چپ: شماره Io Islamic 3540، کتابخانه بریتانیا، سده دهم ه.ق، folio5r، مأخذ: URL22. راست: شماره Ms. 359، کتابخانه دولتی برلین، سده دهم ه.ق، folio13r، مأخذ: URL23

۲. الویت ترسیم تحریر غیرقرینه برای جدول زر مادر (زر آخر، زر ضخیم)

بررسی نوع تحریر ترسیم شده برای جدول زر مادر (آخرین جدول زر، جدول ضخیم) در تمامی ساختارهای جدول‌کشی اعم از جداول یک زر یکخطی، جداول زر و لاجورد، جداول دواله، جداول مرصع و جداول چهار زر و پنج زر به روشنی عیان ساخت که ترسیم سه تحریر بجای دو تحریر قرینه برای جدول زر مادر، الویت بی چون

تا پنج‌زر، جدول زر و جدول لاجورد دو عنصر همواره ثابت بوده‌اند. زر و لاجورد با بیشترین تضاد رنگی، بالاترین قدمت را از نظر هم‌جواری با یکدیگر در نسبت به باقی رنگ‌ها در هنرهای همچون تذهیب در کارنامه هنری خود ثبت نموده‌اند. لذا این هم‌نشینی بجا و درست موجب شده تا در هنر جدول‌کشی نیز بروز و ظهور یافته تا آنجا که می‌توانیم بگوییم که در ساختارهای جداول زرین، هر جا جدول لاجوردی هست جدول زری نیز در کنار او پرتوافشانی می‌کند. پس از دو رنگ زر و لاجورد، بیشترین رنگ‌های به‌کار رفته در ساختار جداول، رنگ سبز و سرخ بوده است. برای مثال در گروه جداول سه، چهار و پنج‌زر به غیر از دوازده نسخه که مابین دوزر آنها سبز و لاجورد ترسیم شده است (سبک بخارا) و چند نمونه نادر، در باقی نمونه‌ها سبز و سرخ دو پای ثابت در ساختارهای جدول‌کشی بوده‌اند. در گروه جداول دوزر نیز دو جدول سرخ و سبز تنها خطوط رنگی افزوده شده به ساختار جدول دواله هستند.

و چرای جدول‌کشان از نیمه دوم سده نهم و پس از آن بوده است.

۳. ترجیح به ترسیم جدول لاجورد به عنوان آخرین جدول
در تمامی سبک‌های معرفی شده در این مطالعه، جدول لاجورد در صورت حاضر بودن در ساختار جدول‌کشی، به عنوان آخرین جدول و به عنوان جدول محاط‌کننده دیگر جداول ترسیم شده است (۴۴۹ نسخه از ۴۵۷ نسخه). رعایت این امر در ساختارهایی که چندین رنگ در کنار هم چیده شده‌اند از جمله در جداول مرصع شش خطی، هفت خطی و جداول چهار زر هشت و نه خطی و حتی در نمونه‌های نادر یازده خطی تأکید بر ترسیم جدول لاجورد به عنوان آخرین جدول را بیش از پیش عیان می‌سازد. حتی در جداول سبک بخارا هم که یک لاجورد در میان جداول زر جای داده است باز هم مشاهده شد که جدول‌کش جدول لاجورد دیگری به عنوان آخرین جدول مجدد ترسیم کرده است.

۴. استفاده از رنگ‌های متضاد و مکمل در ساختار جداول
بررسی‌ها نشان داد، در ساختار جداول از یک‌زر

نتیجه

مطالعه پیش‌رو نشان داد در نیمه اول سده نهم، جدول زر دو تحریر و لاجورد (۴۰ نسخه) و در نیمه دوم همین سده جدول زر سه تحریر و لاجورد (۳۳ نسخه) بیشترین سبکی از جدول‌کشی بوده‌اند که در نسخه‌ها بکار برده شده‌اند. نیمه اول سده نهم و کتابخانه‌های شهر هرات آغازگر سبک‌هایی همچون زر سه تحریر و لاجورد، زر چهار تحریر و لاجورد، دواله سه تحریر و دواله چهار تحریر و جدول مثنی بوده‌اند. شاهنامه بایسنقری تنها نمونه‌ای است که در سده نهم تمام اوراقش با سه جدول زر و یک جدول لاجورد و البته ساختاری متفاوت از جداول سه‌زر مرسوم در جدول‌کشی‌ها مٌجدول شده است. جز جدول شاهنامه مذکور، اولین جدول چهارخطی، که از اواخر سده نهم در نسخه‌ها به‌کار رفته است، جدول دواله سبز در میان است. در سده دهم برخی از سبک‌ها همچون زر دو تحریر و لاجورد که در سده نهم در چهل نسخه استفاده شده بود، تنها در پنج نسخه به‌کار برده شده است و یا جدول‌کشی با زر دو تحریر به صورت تنها و بدون هیچ جدول رنگی دیگر، که در سده نهم در هفت نسخه اجرا شده است، در سده دهم کاملاً کنار گذاشته شده است. در مقابل سبک‌های نام برده شده، سبک‌هایی همچون زر سه تحریر و لاجورد، زر چهار تحریر و لاجورد، دواله سه تحریر و دواله چهار تحریر که آغاز شکل‌گیری‌شان همگی در سده نهم بوده در سده دهم به مراتب بیش از نهم در نسخه‌ها به‌کار رفته‌اند. سده دهم دوره اوج‌گیری جدول‌کشی در نسخه‌هاست. شناسایی بیست سبک جدول‌کشی از بیست و یک سبک شناسایی شده در این مطالعه در سده دهم مؤید این کلام است. سده دهم نقطه آغاز و پایان بسیاری از سبک‌های با شکوه جدول‌کشی است. چنانچه مشاهده شد، از پنجاه و هشت نسخه‌ای که با جداول سه‌زر، چهارزر و پنج‌زر جدول‌کشی شده‌اند پنجاه و چهار نسخه متعلق به سده دهم هستند. در سده یازدهم نه تنها دیگر خبری از ابداعات صورت‌گرفته در جدول‌کشی همچون سده پیشین نیست، بلکه برخی از سبک‌ها به‌کل یا کنار گذاشته شدند یا به ندرت استفاده شده‌اند. این عقب‌نشینی نه تنها در جداول پُرخط بلکه در جداول مادری همچون زر سه تحریر و لاجورد یا دواله سه تحریر هم مشهود است (نک

همین مقاله: جدول ۱ و ۲ و ۳). همچنین، بررسی‌ها نشان داد که نایکنواختی در ساختار خطوط جداول زر طریق ضخیم و نازک ترسیم کردن آنها، استفاده از دو رنگ با بالاترین کنتراست (زر و لاجورد) و رنگ‌های مکمل (سبز و سرخ) در ترکیب‌بندی رنگی خطوط جداول و کشیدن تحریر غیرقرینه سه‌تایی برای جدول زر مادر، از جمله تمهیداتی بوده‌اند که جدول‌کشان به واسطه آنها تکاپو و تحرک و جذابیت را به ساختار سلب و ایستای جداول بخشیده‌اند. بررسی کلان سبک‌ها، علاوه بر اینکه قوانین حاکم بر آنها را عیان ساخت، چگونگی شکل‌گیری سبک‌ها را نیز بدین ترتیب مشخص نمود: در پیش از سده نهم جدول زر دو تحریر و لاجورد رواج پیدا کرد و در سده نهم رسم سه‌تایی جایگزین رسم دو‌تایی برای جدول زر شد. جدول مثنی و دواله از جدول زر و لاجورد منشعب شدند و از آن پس جداول سه و چهار و پنج‌زهر همگی بر پایه جدول دواله شکل گرفتند. کلام آخر اینکه بررسی جداولی که تذهیب‌کاران یا نگارگران معاصر در پیرامون آثار خود ترسیم می‌کنند مشخص خواهد کرد که آیا آنان همچنان پیرو سنت‌های حاکم بر ساختارهای جدول‌کشی هستند و با علم به آن جداول را ترسیم می‌کنند یا اینکه در این زمینه ساختار شکنی نموده و ابداعات جدیدی را در زمینه جدول‌کشی به نمایش می‌گذارند.

منابع و مأخذ

- آژند، یعقوب (۱۳۹۳)، مکتب نگارگری شیراز. تهران: فرهنگستان هنر.
- آژند، یعقوب (۱۳۹۴)، مکتب نگارگری تبریز و قزوین - مشهد. تهران: فرهنگستان هنر.
- آژند، یعقوب (۱۳۹۵)، نگارگری ایران (پژوهشی در تاریخ نقاشی و نگارگری ایران)، ۲ جلد، چاپ سوم، تهران: سمت.
- افشار مهاجر، کامران و بهشتی، طیبه (۱۳۹۴)، گواه نظام شبکه‌ای در ترکیب‌بندی نگاره‌های نسخه خطی شاهنامه بایسنقری، هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی: ۴۷-۳۹.
- اکبری، الهام و نائینی خودداری، سعید (۱۳۹۹)، بررسی آرایه جدول در نسخ خطی؛ با تأکید بر متون قرون چهارم تا نهم هجری قمری، نگره، ش ۵۳: ۱۱۳-۹۹.
- اکبری، الهام و نائینی خودداری، سعید (۱۳۹۹)، بررسی روند تکامل جداول تزیینی در نسخ خطی از قرن پنجم تا نهم هجری قمری، آئینه میراث، ش ۶۷: ۱۶۲-۱۳۹.
- اورستی، پائولا (۸۵-۱۳۸۴)، نسخه‌های خطی اسلامی: ویژگی‌های مادی و گونه‌شناختی. ترجمه شیرین بنی احمد. نامه بهارستان، ش ۱ و ۲: ۳۵-۷۰.
- بینیون و همکاران (۱۳۹۶)، تاریخ تحلیلی هنر نگارگری ایرانی، مترجم: محمدایران منش، چاپ چهارم، تهران: امیرکبیر.
- پاکباز، رویین (۱۳۹۶)، نقاشی ایران از دیروز تا امروز، چاپ سیزدهم، تهران: زرین و سیمین.
- پورتر، ایو (۱۳۸۹)، آداب و فنون نقاشی و کتاب آرایی، ترجمه زینب رجبی. تهران: متن.
- خودداری نائینی، سعید (۱۳۹۸)، سیر تاریخی کاربرد خط ایغوری در نسخه‌های خطی ایرانی، نشریه مطالعات تاریخ فرهنگی؛ پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ، سال یازدهم، ش ۴۱: ۱۳۴-۱۰۹.
- دروش، فرانسوا (۱۳۹۴). قرآنهاى عصر اموى. ترجمه مرتضى کریمی نیا و آلا وحیدنیا. تهران: هرمس.
- قمی، قاضی احمد (۱۳۸۳)، گلستان هنر، تصحیح احمد سهیلی خوانساری. تهران: منوچهری.
- کشمیری، مریم (۱۳۹۶)، تذهیب در ایران، تاریخچه، نقوش و اصطلاحات. تهران: سمت.
- کشمیری، مریم و رهبرنیا، زهرا (۱۳۹۸)، نگرشی بر ژرف‌نمایی (پرسپکتیو) در نگارگری ایرانی بر پایه آرای ابن هیثم در المناظر، هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی، دوره ۲۴، ش ۴: ۹۰-۷۷.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۷۲)، کتاب آرای در تمدن اسلامی، مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۷۹)، فرهنگ تاریخی اصطلاحات نسخه‌شناسی (جدول)، نامه بهارستان، ش ۲: ۳۹-۳۱.
- نظری، مائیس (۱۳۹۰)، جهان دوگانه مینیاتور ایرانی، ترجمه عباس علی عزتی. تهران: فرهنگستان هنر.

Adle, Chahryar (1975), Recherche Sur le moudule et le trace correcteur dans la miniature orientale, Le Monde Iranien et L Islam3, Paris.

Canby, Sgeila R, 1997, Persian painting, Londen: British Museum.

Papadopoulo, Alexander (1979), Islam and Muslim Art, T: Robert Erich Wolf, New York, Harry N. Adams.

URL1:<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8447040v/f288.item.r=btv1b8447040v>

URL2:<https://manuscripts.thewalters.org/viewer.php?id=W.627#page/482/mode/1up>

URL3:<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/446553?ft=codices&offset=1240&rpp=40&pos=1265>

URL4:<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84272578/f9.item.r=btv1b84272578>

URL5:<https://manuscripts.thewalters.org/viewer.php?id=W.808#page/306/mode/1up>

URL6:<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8427258p/f9.item.r=btv1b8427258p.zoom>

URL7:<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/455041>

URL8:<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b6001261c/f5.item.r=btv1b6001261%D8%B2>

URL9:<https://manuscripts.thewalters.org/viewer.php?id=W.628#page/298/mode/1up>

URL10:<http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0000D4E000000000>

URL11:<https://manuscripts.thewalters.org/viewer.php?id=W.640#page/600/mode/1up>

URL12:<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8432243z/f27.item.r=btv1b8432243.zoom>

URL13:<https://manuscripts.thewalters.org/viewer.php?id=W.607#page/615/mode/1up>

URL14:https://viewer.cbl.ie/viewer/image/Per_119/11/

URL15:https://viewer.cbl.ie/viewer/image/Per_346/11/

URL16:<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8432899d/f167.item.r=arabe>

URL17:<https://manuscripts.thewalters.org/viewer.php?id=W.633#page/433/mode/1up>

URL18:<http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB000145EC00000000>

URL19:<https://manuscripts.thewalters.org/viewer.php?id=W.579#page/7/mode/1up>

URL20:http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=IO_Islamic_138

URL21:<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84322340/f23.item.r=btv1b84322340>

URL22:http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=io_islamic_3540_f005r

URL23:<http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0000B5A500000000>

The Stylistics of Golden Rulings (Jadwal) in Timurid and Safavid Manuscripts (Ninth to Twelfth Centuries AH) *

Elham Akbari, PhD student, Comparative and analytical history of Islamic art, Department of Research of Art, Faculty of Art, Alzahra University, Tehran, Iran.

Effatolsadat Afzaltousi, Professor, Department of Research of Art, Faculty of Art, Alzahra University, Tehran, Iran

Maryam Keshmiri, Assistant Professor, Department of Painting, Faculty of Art, Alzahra University, Tehran, Iran.

Received: 2023/07/21 Accepted: 2023/09/24

Rulings (Jadwal, Decorative frames, Cadre, or Border) are an old and continuous element in manuscripts. Rulings are seen in the oldest Qurans produced in Islamic civilization. Because the rulings are used on all the pages of a manuscript, as a result, they have a significant contribution to embellishing the manuscripts. Previous studies have shown that red rulings were the first rulings used in Persian manuscripts and after them, drawing rulings with gold has been popular since the middle of the 7th century. Since the 9th century, decorative rulings have become one of the important elements in the book art. But unfortunately, we see that few studies have been assigned to the rulings. Examining the manuscripts shows that the rulings were used in different styles in the manuscripts produced in the 9th to the 12th centuries AH. Therefore, the importance of the present research is due to two reasons. The first thing is that the stylistics and typology of rulings, which are necessary for a better understanding of book art in the Timurid and Safavid periods, have not been done until today, and the second thing is that by recognizing the type of rulings, manuscript researchers can accurately date undated manuscripts. It is reminded that the stylistics of rulings in the manuscripts produced before the 9th century have been identified and introduced in previous research. Therefore, the present study complements previous research. As a result, the first **purpose** of this article is to identify the different styles of rulings based on their structure from the ninth to the twelfth century AH, and the second purpose of this article is to identify the rules governing the structures of the rulings. To achieve these goals, these **questions** have been answered: 1- What are the stylistics of rulings in the 9th to the 12th centuries AH? And 2- what were the rules governing the structure of the golden rulings? In this article, the rulings of more than 450 manuscripts with decorative rulings that are preserved in reliable libraries inside and outside of Iran were identified and analyzed using a descriptive-analytical **method**, and the necessary information was collected from library sources. The **results** of this study showed that the golden rulings in the manuscripts produced in the Timurid and Safavid periods (ninth to twelfth centuries AH) can be an important indicator in the classification of ruling styles. Therefore, in the first stage, basic styles were formed based on the number of golden lines, which are: one golden line, two golden lines (Dawaleh),

* This paper is extracted from the PhD dissertation of the first author, titled "The Stylistics of Ruling in Manuscripts of the Ninth to the Twelfth Centuries AH" being conducted at the Faculty of Art at Alzahra University. The supervisor is Effatolsadat Afzaltousi and the advisor is Maryam Keshmiri.

Abstract 4/272

Autumn 2024 - NO71

Negareh

three golden lines (Morassa), and four golden lines. In the second step, based on the number and placement of colored lines (including lapis lazuli, red, and green) next to the golden lines, the subgroup styles of each style were formed as follows: eight subgroups for one-golden rulings, eight subgroups for two-golden rulings (Dawaleh), three subgroups for three-golden rulings (Morassa) and two subgroups for four-golden rulings. Also, by examining the structure of the ruling, it was determined: 1- The main golden ruling (the last golden rule, the mother gold ruling) is always the thickest compared to other golden rulings. 2- Three contours (thin black lines: Tahrir) one contour on the front and two contours on the back are always used for the main golden rule (mother gold ruling). 3- lapis lazuli ruling is the last ruling in the structure of ruling. 4- Contrasting and complementary colors are used in the structure of the rulings (gold and lapis lazuli, green and red). Also, the investigations showed that due to the non-uniform thickness of the ruling lines, the use of two colors with the highest contrast (gold and lapis lazuli) and complementary colors (green and red) and drawing three contours instead of two contours for the main gold table (mother gold ruling) have been the methods by which the ruling artists have given dynamism and attractiveness to the static structure of the rulings. The study of the stylistics of golden rulings, in addition to revealing the rules governing them, also specified how styles were formed as follows: Before the ninth century, one golden line with two black contours and one lapis lazuli line became popular ruling, and in the ninth century, drawing three black contours replaced the drawing of two black contours for the golden line. The ruling with two gold lines and one lapis lazuli line (Dawaleh) branched off from the previous ruling, and after that, all rulings with three, four, and five golden lines were formed based on the structure of the Dawaleh ruling.

Keywords: Ruling, Jadwal, Manuscript, Gold, Lapis lazuli, Timurid, Safavid

References: Adle, Chahryar (1975), "Recherche sur le Module et le trace Correcteur dans la Miniature Orientale", Le

Afshar Mohajer, Kamran and Beheshti, Taybeh (2016), Evidence for Grid Order in the Paintings Composition of the Bysonghori Shahnama, Journal of Fine Arts: Visual Arts, Volume 20, Issue 4 - Serial Number 4, Pages 39-47.

Akbari, Elham and Khoddari Naeini, Saeid (2020), Review of Ruling in Manuscripts based on Texts from the Fourth to the Ninth Centuries AH, Volume 15, Issue 53, Pages 99-113.

Akbari, Elham and Khoddari Naeini, Saeid (2021), A study of the development of decorative rulings in The 11 -14 AD centuries, Volume 18, Issue 2 - Serial Number 67, Pages 139-162.

Azhand, Yaqub (2013), Shiraz Painting School, Tehran: Art Academy.

Azhand, Yaqub (2014), Tabriz and Qazvin-Mashhad Painting School, Tehran: Art Academy.

Azhand, Yaqub (2015), Painting of Iran (a study on the history of painting and painting in Iran), 2 volumes, third edition, Tehran: Samt.

Binion, Robinson and colleagues (2016), Analytical history of Iranian painting, translator: Mohammad Iran Menesh, 4th edition, Tehran: Amir Kabir.

Canby, Sheila R)1997(, Persian painting, London: British Museum.

François Déroche (2014) , Qur'ans of the Umayyads, Translated by Morteza Kariminia and Ala Vahidnia. Tehran: Hermes.

Keshmiri, Maryam (2016), Gilding in Iran, History, Patterns and Terms, Tehran: Samt.

Keshmiri, Maryam and Rahbarnia, Zahra (2019), Exploring Ways of Perspective in Iranian Traditional Paintings Based upon Ibn Al-Haytham's Theories in Al-Manazir, Volume 24, Issue 4, Pages 77-90.

Negareh

Khoddari Naeini, Saeid (2019), Historical Course of the Use of Uyghur Calligraphy in Iranian Manuscripts, Cultural History Studies, Number 41, Pages 109-134.

Mayel Heravi, Najib (1993), Book Layout in Islamic Civilization, Mashhad: Astan Quds Razavi.

Mayel Heravi, Najib (2000), Terminology of etymology (Ruling), Baharestan Letter, Number 2, Pages 31-39.

Monde Iranien et l'islam, 3, Pages 81-105.

Nazarli, Mais (2010), The Two-Sided World of Iranian Miniatures, translated by Abbas Ali Ezzati, Tehran: Art Academy.

Pakbaz, Rubin (2016), Iranian painting from yesterday to today, 13th edition, Tehran: Zarin and Simin.

Paola Orsatti (2004-2005), The Islamic manuscript: material characteristics and typology, in Ancient and Medieval Book Materials and Techniques, Translated by Shirin Bani Ahmed. Baharestan Letter, Volume 1 and 2, Pages 35-70.

Papadopoulo, Alexander (1979), Islam and Muslim Art, T: Robert Erich Wolf, New York: Harry N. Adams.

Porter, Eve, (2010), Etiquette and techniques in Painting and book art, translated by Zainab Rajabi, Tehran: Matn.

Qomi, Ghazi Ahmad (2013), Golestan Honar, edited by Ahmad Soheili Khansari, Tehran: Manouchehri.

URL1:<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8447040v/f288.item.r=btv1b8447040v>

URL2:<https://manuscripts.thewalters.org/viewer.php?id=W.627#page/482/mode/1up>

URL3:<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/446553?ft=codices&offset=1240&rpp=40&pos=1265>

URL4:<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84272578/f9.item.r=btv1b84272578>

URL5:<https://manuscripts.thewalters.org/viewer.php?id=W.808#page/306/mode/1up>

URL6:<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8427258p/f9.item.r=btv1b8427258p.zoom>

URL7:<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/455041>

URL8:<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b6001261c/f5.item.r=btv1b6001261%D8%B2>

URL9:<https://manuscripts.thewalters.org/viewer.php?id=W.628#page/298/mode/1up>

URL10:<http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0000D4E000000000>

URL11:<https://manuscripts.thewalters.org/viewer.php?id=W.640#page/600/mode/1up>

URL12:<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8432243z/f27.item.r=btv1b8432243.zoom>

URL13:<https://manuscripts.thewalters.org/viewer.php?id=W.607#page/615/mode/1up>

URL14:https://viewer.cbl.ie/viewer/image/Per_119/11/

URL15:https://viewer.cbl.ie/viewer/image/Per_346/11/

URL16:<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8432899d/f167.item.r=arabe>

URL17:<https://manuscripts.thewalters.org/viewer.php?id=W.633#page/433/mode/1up>

URL18:<http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB000145EC0000000000>

URL19:<https://manuscripts.thewalters.org/viewer.php?id=W.579#page/7/mode/1up>

URL20:http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=IO_Islamic_138

URL21:<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84322340/f23.item.r=btv1b84322340>

URL22:http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=io_islamic_3540_f005r

URL23:<http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0000B5A50000000000>